
АГЛЯДЫ, ПРАКТЫ, ПАВЕДАМЛЕННІ

Лілія Выгонная, Людміла Ліхадзіеўская, Лілія Сянчук (Мінск)

ПРАБЛЕМЫ СТВАРЭННЯ ФАНЕТЫЧНАГА ФОНДУ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Вусная мова — першасная, усеагульная, найбольш распаўсюджаная і найбольш рухомая, гнуткая праява кожнай нацыянальнай мовы. Яе вывучэнне падштурхоўвае да ўдасканальвання шляхоў захавання ўзораў вуснага маўлення ў прасторы і часе.

Жывое слова ва ўсіх падрабязнасцях кожнай індывідуальнай гукавой рэалізацыі не можа быць перададзена з дапамогай графічных сродкаў. Але філалагічная навука, якая ўзнікла ў межах пісьмовай культуры, мае яшчэ невялікую практыку аналізу непаяровых тэкстаў. Фанатэкі, створаныя ў пасляваенны час, якія адлюстроўваюць вуснае маўленне, не маюць належных умоваў захавання, што не гарантуе ім працяглае існаванне. Таму стварэнне фанетычных фондаў нацыянальных моў дапаможа вырашыць традыцыйныя лінгвістычныя задачы.

У кантэксце закранутай праблематыкі фанетычны фонд разумеецца як машынная рэалізацыя звестак, якія датычацца гукавога ўзроўню сістэмы мовы, а таксама неабходных для вывучэння гэтага ўзроўню самых розных пунктаў гледжання. Гэта і аналіз варыятыўнасці акустычных характарыстык маўленчых сігналаў, і перцептыўная ацэнка гэтай варыятыўнасці, і колькасная інтэрпрэтацыя функцыянальнай нагрузкі асобных гукавых адзінак (напрыклад, пэўных фанем пры ўтварэнні і рэалізацыі марфем і словаформ) або стварэнне інтанацыйнай мадэлі выказвання ці тэксту.

Відавочна, што імкненне да машынай рэалізацыі фанетычнага фонду ўзнікла не пад уплывам моды на ўсеабдымную камп'ютэрызацыю, а з прычыны вострай патрэбы праводзіць мэтанакіраваны і сістэматычны пошук у галіне беларускай фанетыкі.

Толькі фанетычны фонд сучаснай беларускай мовы (ФФСБМ) можа забяспечыць аб'ектыўны кантроль за гучаннем пры выяўленні асноўных тэндэнцый у развіцці пэўных узроўняў моўнай сістэмы ў сувязі з тымі фактамі рэчаіснасці, якія звязаны з маўленчай дзейнасцю на беларускай мове.

ФФСБМ — у перспектыве частка машыннага фонду беларускай мовы, хаця ён мае і сваё ўласнае значэнне як самастойная структура, неабходная для вырашэння не толькі тэарэтычных, але і практычных задач беларусазнаўства.

Вывучэнне вуснага маўлення ў цяперашні час ажыццяўляецца з мэтай удасканалення мовы электронных сродкаў масавай інфармацыі, выпрацоўкі больш эфектыўных метадык навучання мове, стварэння разнастайных чалавека-машынных сістэм, арыентаваных на вусную мову, на аўтаматычнае распазнаванне слыхавых вобразаў і сінтэз маўлення. Для ўсіх гэтых прац надзвычай патрэбным з'яўляецца стварэнне адзіных баз дадзеных на кожнай нацыянальнай мове ў яе вуснай форме.

Матэрыялы міжнародных фанетычных кангрэсаў (ICPHS — 95, Стакгольм; ICPHS — 99, ЗША; PAO — 99, Масква) паказваюць, што высокі навуковы ўзровень маюць перш за ўсё даследаванні, якія выкарыстоўваюць стандартызаваныя дадзеныя па вуснаму маўленню, уключаныя ў фанетычныя фонды нацыянальных моў. Арганізацыя Еўрапейскай асацыяцыі моўных рэсурсаў (ELRA) таксама актуалізуе неабходнасць больш сучаснага прадстаўлення вуснага беларускага маўлення, бо толькі ў такой форме яно можа быць уключана ў склад еўрапейскіх матэрыялаў па маўленню (так званых маўленчых рэсурсаў).

Дзесяцігадовая практыка стварэння фанетычных фондаў нацыянальных моў у Еўропе і ЗША прывяла замежных вучоных да стварэння новых пакаленняў разнастайных па тыпу прадстаўленых у іх гукавых маніфестацый без дадзеных па вуснаму маўленню. У прыватнасці, для амерыканскага варыянта англійскай мовы створана база дадзеных на лазерных носбітах.

У дэталёва распрацаваных нацыянальных базах дадзеных па вуснаму маўленню ў іх уключаны вельмі разнастайныя гукавыя маніфестацыі: 1) узоры так званага лабараторнага маўлення, 2) чытанне звязных тэкстаў, 3) узоры гутарковага маўлення і дыялогаў, 4) узоры маўлення з падрабязным улікам сацыялінгвістычных характарыстык удзельнікаў камунікацыі, 5) маўленчыя ўзоры з пэўнай эмацыянальнай афарбоўкай, 6) дыялектнае маўленне, 7) сцэнічнае маўленне і выразнае чытанне, 8) дзіцячая мова, 9) вуснае маўленне з замежным акцэнтам, інтэрферыраваная мова, 10) маўленне ў розных перадавальных асяроддзях («тэлефонная», «вадалазная» мовы), 11) маўленне з паталагічнымі скажэннямі, 12) спеў і г. д. Стандартызаваная форма запісу і перавод моўных сігналаў у лічбавую форму ствараюць неабходныя ўмовы для правядзення разнапланавых навуковых даследаванняў і стварэння сучасных метадычных распрацовак у галіне практычнай фанетыкі.

У Расіі работы па стварэнню фанетычнага фонду рускай мовы былі распачаты ў 1986 годзе ў сувязі са стварэннем машыннага фонду рускай мовы. З гэтага часу паспяхова фарміруюцца і ўдасканальваюцца яго розныя інфармацыйныя блокі. Гэта робіцца фанетыстамі Пецярбурга (кіраўнік праекта Л. В. Бандарка), Масквы (С. В. Кадзасаў, В. Ф. Крыўнова, МДУ, Р. Ф. Касаткіна, РАН) сумесна з прадстаўнікамі Рурскага ўніверсітэта (Германія). Створана камісія фанетычнага фонду, якая каардынуе праграмы работ у гэтым кірунку, праводзіць абмен матэрыяльнымі сродкамі даследавання, выдае перыядычны Бюлетэнь фанетычнага фонду рускай мовы (выдаўцы — К. Сапак і Л. В. Бандарка), у якім абмяркоўваюцца праблемы фанетычнага фонду (выйшла 7 нумароў), і дадатак да Бюлетэня фанетычнага фонду рускай мовы, які прадстаўляе разнастайныя вусныя тэксты. З 1991 па 1997 год выйшла серыя дадаткаў, якая ўключала гукавыя хрэстаматыі па розных камунікатыўных жанрах з запісам усіх тэкстаў на магнітафонных касетах, такіх, як «Русские народные говоры», ч. 1, 1991; «Фонд звуковых единиц русской речи», 1993; «Устная научная речь», 1997 і інш.

Дзякуючы намаганням у гэтым кірунку сучасная сусветная лінгвістыка мае зараз разнастайныя фанетычныя базы дадзеных на шмат якіх нацыянальных мовах, якімі могуць карыстацца вучоныя розных краін для навучальных прац, а таксама для іх выкарыстання ў педагагічнай практыцы навучання мовам. На жаль, беларуская мова да апошняга часу не падключана да падобных даследаванняў.

Такім чынам, актуальнасць узнятых праблем акрэслівае шэраг неадкладных задач:

1. Неабходнасць тэарэтычнай распрацоўкі канцэпцыі Фанетычнага фонду сучаснай беларускай мовы з улікам як замежнай практыкі стварэння фондаў нацыянальных моў, так і сацыялінгвістычнай сітуацыі Беларусі.

2. Неадкладная сістэматызацыя і больш сучаснае прадстаўленне беларускіх гукавых матэрыялаў з забеспячэннем магчымасці захоўваць узоры вуснага маўлення больш працяглы тэрмін і доступу да іх даследчыкаў, а таксама ўсіх тых асоб, якія ў сваёй прафесійнай дзейнасці звязаны з функцыянаваннем літаратурнай мовы ў яе вуснай форме (дыктараў, радыё- і тэлежурналістаў, артыстаў, юрыстаў і інш.).

3. Правядзенне акустычнага аналізу маўлення на сучасным навуковым узроўні патрабуе тэхнічна больш якаснага і дасканаллага запісу вусных тэкстаў у выкананні больш шырокага кола асоб.

Відавочна, што абагульненні і матэрыялы, якія плануецца атрымаць пры стварэнні фанетычнага фонду сучаснай беларускай мовы, паслужаць падмуркам новага этапу ў вывучэнні яе гукавога ладу і з'яўца лагічным працягам папярэдніх этапаў даследавання гукаў, фанетыкі слова і суперсегментнага ўзроўню. Новы этап прадугледжвае зварот да фанетыкі і прасодыі вуснага тэксту, што дазволіць прааналізаваць структуру корпуса сучасных беларускіх вусных тэкстаў, вызначыць тэкстастваральныя функцыі

прасадыхных параметраў, іх сувязь з лагічнымі, граматычнымі, стылістычнымі і лексічнымі характарыстыкамі адзінак маўлення.

Безумоўна, матэрыялы ФФСБМ будуць карыснымі пры правядзенні параўнальных і тыпалагічных даследаванняў славянскіх моў і ў практыцы выкладання беларускай мовы як роднай і як замежнай, пры вырашэнні тэарэтычных і практычных пытанняў арфаэпіі, культуры мовы, рыторыкі, сцэнічнай мовы, вуснай мовы электронных сродкаў масавай інфармацыі, ідэнтыфікацыі асобы па голасу і г. д.

Як вядома, створаная ў 1969 годзе ў Інстытуце мовазнаўства лабараторыя эксперыментальнай фанетыкі з'яўлялася адзіным цэнтрам у рэспубліцы, у якім сістэматычна праводзілася даследаванне гукавога ладу беларускай мовы з дапамогай інструментальных метадаў. У выніку мэтанакіраванай працы ў ёй быў праведзены шэраг фундаментальных даследаванняў у галіне артыкуляцыйнай, акустычнай і перцэптыўнай фанетыкі, вынікі якіх адлюстраваны ў шматлікіх манаграфіях, артыкулах і публікацыях навукова-педагагічнага кірунку. У выніку трыццацігадовай працы ў лабараторыі, якая ў сувязі з рэарганізацыяй інстытута ў цяперашні час уваходзіць у склад аддзела сучаснай беларускай мовы, назапашана вялікая колькасць запісаў беларускага вуснага маўлення на магнітнай стужцы. Разнастайныя па характару і зместу запісы дыялектнага і літаратурнага маўлення, якія ўваходзілі ў склад фанатэкі беларускай мовы і паслужылі асновай для выкананых даследаванняў, зроблены з выкарыстаннем тэхнікі гуказапісу, якая зараз ужо выйшла з ужытку. Для таго каб захаваць найбольш карысныя з гэтых запісаў, трэба зрабіць іх выбарачны перазапіс, які б адпавядаў сучасным стандартам да матэрыялаў такога тыпу.

Вопыт стварэння фанетычных фондаў нацыянальных моў вучыць, што арганізацыя працы над такімі праектамі вядзецца на базе буйных навуковых і вучэбных устаноў. Такія праекты маюць агульнанацыянальную і агульнадзяржаўную значнасць.

З гэтага года фанетычны фонд беларускай мовы пачынае ствараць фанетычная група Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі. Але якаснае вырашэнне гэтай задачы магчыма толькі пры шырокім удзеле ў гэтай працы беларусістаў з розных устаноў.

Ажыццяўленне такога навуковага праекта мае значэнне, якое цяжка пераацаніць. У перспектыве неабходна сталае назапашванне і абнаўленне корпуса маўленчых узораў, якія дазваляць рабіць абгрунтаваныя вывады аб функцыянаванні вуснага беларускага маўлення.

Суцэльнасістэмны падыход абумоўлівае імкненне зафіксаваць такія ўзоры беларускага вуснага маўлення, якія ў дастатковай ступені дадуць уяўленне аб парадыхматычным, семантычным, сінтаксічным і фанетычным узроўням сучаснай мовы.

Стварэнне фанетычнага фонду сучаснай беларускай мовы патрабуе калектыўных намаганняў, бо ён у цяперашні час можа разглядацца як спосаб

арганізацыі і ўпарадкавання маўленчых матэрыялаў. Гэта вымагае не толькі выразнага планавання даследаванняў вуснага маўлення, але і адпаведнага апаратурнага і камп'ютэрнага забеспячэння.

Мэтазгодна было б мець базавую лабараторыю ў межах НАН Беларусі для стварэння і ўдасканалення ФФСБМ. Для гэтага варта было б палепшыць тэхнічнае забеспячэнне аддзелаў сучаснай беларускай мовы і дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі.

Зараз роля фанетыкі выходзіць далёка за межы яе традыцыйнага разумення, бо цяпер яна з'яўляецца навукай аб гукавых формах мовы ва ўсіх яе функцыянальных праявах.

На нашу думку, сесія Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў з'яўляецца тым форумам, на якім можна паставіць і абмеркаваць усю праблематыку стварэння фонду сучаснай беларускай мовы.

Валянціна Русак (Мінск)

БЕЛАРУСКАЯ МАРФАНАЛОГІЯ ВА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІМ КАНТЭКСТЕ: ЗНАЧЭННЕ МАРФАНАЛОГІІ Ў ВЫЯЎЛЕННІ СПЕЦЫФІКІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

На працягу гісторыі ў сістэме беларускай мовы адбываліся значныя змены. У яе сучаснай моўнай структуры прысутнічаюць, з аднаго боку, элементы, агульныя для ўсіх славян або толькі для ўсходніх, а з другога — элементы, якія вылучаюць беларускую мову з усіх славянскіх моваў. Як вядома, гэта тлумачыцца тым, што адны моўныя працэсы ўзніклі ў праславянскай мове і далі аднолькавыя (ці розныя) рэфлексy ў трох групах славянскіх моваў, іншыя былі вынікам самастойнага развіцця кожнай мовы і прывялі да істотных адрозненняў.

Марфаналогія ёсць якраз той галіной лінгвістычных ведаў, якая паказвае гістарычную абумоўленасць канкрэтных з'яваў і працэсаў у сучаснай мове.

Як самастойная навука марфаналогія ўзнікла на аснове вывучэння тых моваў, у якіх варыянты марфем могуць быць часткова фаналагічна нятоеснымі. Яна ўяўляе сабою самастойны раздзел граматыкі, асноўным аб'ектам апісання якога з'яўляецца чаргаванне фанем у морфах адной марфемы. Як самастойны раздзел марфаналогія прадстаўлена ў найноўшых граматыках славянскіх моваў, у прыватнасці рускай (1970, 1979, 1982), польскай (1984), чэшскай (1986), украінскай (1986). Гэтыя раздзелы істотна адрозніваюцца адзін ад аднаго і па аб'ёме абагульненых у іх фактаў, і па падыходзе

да іх. У адных граматыках марфаналогія прадстаўляецца як арганічная частка марфалогіі, у іншых — як функцыянальная фаналогія марфем. Неаднатыпнасць падобных раздзелаў — вынік розных уяўленняў пра межы і структуру самой марфаналогіі, што ў сваю чаргу тлумачыцца недастатковай вывучанасцю марфаналагічных з’яваў у асобных славянскіх мовах.

Н. Крушэўскі і І. А. Бадун дэ Куртэнэ ўпершыню ў гісторыі мовазнаўства паспрабавалі размежаваць вывучэнне гукавога боку мовы і чаргаванняў і падкрэсліць іх значэнне. А. Мейе вывучаў праблемы марфаналогіі ў індаеўрапейскіх мовах у параўнальна-гістарычным плане. С. Шобер яшчэ ў 1931 г. ахарактарызаваў структуру многіх марфаналагічных чаргаванняў у польскай літаратурнай мове. Асноўныя прыёмы выкарыстання фаналагічных адрозненняў марфем ахарактарызаваў у мэтах тыпалогіі еўрапейскіх моваў адзін з заснавальнікаў Пражскага лінгвістычнага гуртка В. Матэзіус. Прадмет, задачы і мэты марфаналагічнага апісання ўпершыню выразна вызначыў М. Трубяцкой у вядомай працы «Gedanken über Morphologie» ў 1931 годзе. П. Кузняцоў разглядаў праблемы чаргаванняў у праславянскай, а таксама ўзнікненне і развіццё чаргаванняў у рускай мове. Праблемы марфаналогіі даследаваліся і даследуюцца ў працах А. Рэфармацкага, С. Бернштэйна, Г. Вінакура, С. Брамлей, С. Булыгінай, Н. Ільіной, Е. Кубраковай, Т. Паповай, С. Талстой і інш.

У адпаведнасці з традыцыямі генератывізму, паводле якіх абстрактныя марфемы павінны пераўтварацца ў канкрэтна агучаныя словы, фаналогія і марфаналогія звычайна не размяжоўваюцца, за марфаналогіяй прызнаецца статус фаналагічнай дысцыпліны. У працах амерыканскіх генератывістаў Г. Глісана, Р. Хармса, Н. Хомскага вытрымліваецца важнейшы прыцып параджальнага апісання: вывядзенне ўсіх назіраемых морфаў кожнай марфемы з стандартных марфаналагічных формаў, адмаўленне ад фанематычнага ўзроўню структурнай лінгвістыкі.

У сучасным беларускім мовазнаўстве асобныя пытанні марфаналогіі вывучалі П. Шуба, Н. Гардзей, У. Марозаў, В. Русак. Комплекснае асвятленне марфаналагічных асаблівасцей беларускай мовы з выяўленнем яе спецыфікі ў параўнанні з іншымі славянскімі мовамі яшчэ неабходна зрабіць у будучым. Марфаналагічныя звесткі, якія прыводзяцца ў граматыках пры разглядзе фаналагічнай сістэмы мовы і чаргаванняў фанем пры характарыстыцы парадымматычных зменаў, яшчэ не звязаныя ў адзінае цэлае, не прадстаўлены ў сваёй сукупнасці і разнастайнасці як частка адзінай сістэмы.

Аднак распрацоўка марфаналагічнай праблематыкі ў беларусістыцы набывае асаблівую актуальнасць, калі ўлічыць, што падобным тэмам у славістыцы прысвечаны спецыяльныя тэарэтычныя і практычныя даследаванні на польскай (працы Р. Ляскоўскага, Б. Дуная, К. Кавалік, Я. Такарскага і інш.), балгарскім (Т. Папова і інш.) матэрыяле.

Дзякуючы аналагічным працам, славістыка мае не толькі апісанні марфалагічных сродкаў і мадэляў асобных моваў, але і пэўныя назіранні ў галіне

параўнання і тыпалогіі славянскіх моваў на ўзроўні марфаналогіі (Д. Ворт, 1973; Е. Кубракова, Ю. Панкрац, 1983; Т. Папова, 1984; С. Талстая, 1976; К. Трафімовіч, 1977; В. Чэпель, Г. Стаянаў, 1984; Н. Ананьева і інш., 1987). На жаль, беларуская мова да апошняга часу не далучана да падобных даследаванняў, хоць ёсць дастатковыя падставы меркаваць, што якраз у гэтым сэнсе яна валодае бяспрэчнай адметнасцю, вельмі істотнай для функцыянавання сістэмы мовы.

Ідэйным імпульсам сучасных даследаванняў па марфаналогіі з’явілася патрэба аднастайнага апісання мовы на ўсіх узроўнях, у межах якога марфаналогія ўяўляецца неабходнай ступенню пераходу ад фаналагічнага ўзроўню да марфалагічнага (пры аналізе) і ад марфемнага ўяўлення да фанемнага (пры сінтэзе).

Беларускае мовазнаўства, можна лічыць, яшчэ набліжаецца да сістэматычнага вывучэння марфаналогіі. Працы прысвечаны разгляду абмежаванай колькасці з’яваў, пераважна ў межах асобных часцін мовы.

Паказальна, што айчынныя моваведы пры разглядзе традыцыйных лінгвістычных тэмаў часцей пачалі звяртацца да апісання чаргаванняў фанем у морфах адной марфемы. З мэтай больш паслядоўнага і поўнага апісання марфаналагічных з’яваў намі створана картатэка знамянальных часцін мовы, якая налічвае больш чым 50 тысяч лексічных адзінак. На падставе атрыманых вынікаў складзены максімальны спіс тых з’яваў, якія робяць неабходным і абавязковым існаванне ў мове марфаналагічных сродкаў і веданне якіх надзвычай важнае для разумення самой сутнасці марфаналагічных чаргаванняў. На падставе паслядоўна выкананага аналізу фактаў марфемнага вар’іравання ў межах словазмяняльных тыпаў вызначана, пры якіх тыпах асновы і канчаткаў і ў якіх граматычных формах адбываецца пэўнае чаргаванне. Так, для поўнай марфаналагічнай характарыстыкі дзеяслоўнай і іменнай словазмяняльнай сістэм, якія з’яўляюцца падсістэмамі ў адносінах да марфаналагічнай сістэмы мовы ў цэлым, неабходна ўлічыць тры групы элементаў і прасачыць сувязі паміж імі. Гэтыя элементы наступныя: 1) чаргаванні, а таксама фанемы і спалучэнні фанем, якія ўдзельнічаюць у чаргаванні, г.зн. фарміруюць яго; 2) марфемы і аб’яднанні марфем, на стыку якіх адбываюцца чаргаванні (асновы і канчаткі); 3) асобныя граматычныя формы ці групы формаў словазмяняльнай парадэгмы, у якіх адбываюцца канкрэтныя чаргаванні.

Заўважым, што марфаналагічнае чаргаванне не з’яўляецца незалежным — яно заўсёды абумоўлена спалучальнасцю марфем, рэгламентаванай фаналагічным кантэкстам, быццам бы дубліруе, падмацоўвае іншыя марфалагічныя паказчыкі.

У кантэксце параўнальнага вывучэння славянскіх моваў сістэматызацыя марфаналагічных з’яваў ёсць яскравым і вельмі важным паказчыкам як блізкасці, так і самастойнасці граматычных сістэм кожнай славянскай мовы. У выніку дзеяння ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы

своеасаблівых марфалагічных і фанетычных працэсаў чаргаванні набылі значэнні такіх маркёраў, па якіх адразу можна вызначыць граматычную сістэму менавіта беларускай мовы (параўн. бел. *песняй* – рус. *песнею* – укр. *піснею*; *чытаў* – *читал* – *читаю*).

Марфаналагічныя ўяўленні, якія мае пэўны носьбіт мовы, сведчаць пра ўзровень валодання мовай і наогул пра сфарміраванасць больш глыбокага разумення моўнай структуры. Таму апісанне марфаналагічных уласцівасцей слоў і сістэматызацыя марфаналагічна маркіраваных парадыгм набываюць асаблівае практычнае значэнне.

Рыгор Піўтарак (Кіеў)

ПЕРШЫ ПЕРАКЛАДНЫ БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКІ СЛОЎНІК (КАНЦЭПЦЫЯ І ПРЫНЦЫПЫ ЎКЛАДАННЯ)

Украінскі і беларускі народы здаўна з’яднаны мастамі дружбы і братэрства. Як вядома, яны маюць шмат агульнага ў гістарычным лёсе, мове, песнях, паданнях, звычаях, таму заўсёды адчувалі патрэбу ў пастаянных зносінах, бесперапынным абмене жыццёвым і культурным вопытам. Жывы інтарэс украінцаў да грамадска-палітычнага і культурнага жыцця беларускага народа асабліва ўзрос у сучасных, посткамуністычных, умовах адраджэння і развіцця нашых суверэнных дзяржаў.

Украінская грамадскасць успрымае сучасную Беларусь як высокаразвітую еўрапейскую дзяржаву, якая, хоць і перажывае цяпер спецыфічныя цяжкасці, але мае магутны эканамічны і навукова-тэхнічны патэнцыял, багатую духоўную культуру, арыгінальную мастацкую літаратуру, самабытнае прафесійнае і народнае мастацтва. Таму не толькі украінскія пісьменнікі і творчая інтэлігенцыя, але і прадстаўнікі тэхнічных прафесій, значная частка маладога пакалення ўсё больш заўважна імкнучца глыбока і ўсебакова пазнаць духоўныя каштоўнасці братняй Беларусі, чытаць у арыгінале класікаў беларускай літаратуры і сучасную перыядыку, спрабаваць свае сілы ў перакладзе беларускіх твораў. З другога боку, Украіна стала другой Бацькаўшчынай для амаль 500 тысяч беларусаў. Адарваная ад свайго краю, яны не мелі спрыяльных умоў для вывучэння роднай мовы, і пераважная іх большасць ёю не валодае. Цяпер і ў іх паступова абуджаецца нацыянальная свядомасць, патрэба ў родным слове, і для вывучэння роднай мовы ім неабходны адпаведныя падручнікі і слоўнікі.

Для вывучэння беларускай мовы ва Украіне нядаўна быў выдадзены першы і пакуль што адзіны падручнік аўтара гэтых радкоў для вучняў

агульнаадукацыйных школ, гімназій, студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў¹. Ён можа быць выкарыстаны таксама як самавучыцель беларускай мовы. Аднак авалоданне беларускай мовай немагчыма без беларуска-ўкраінскага слоўніка. У гісторыі ўкраінска-беларускіх этнамоўных і культурных адносін такога слоўніка дагэтуль не было, і ўсе пераклады з беларускай мовы на ўкраінскую ажыццяўляліся праз пасярэдніцтва беларуска-ўкраінскага слоўнікаў.

Украінскія беларусісты лічаць укладанне і выпуск беларуска-ўкраінскага слоўніка не толькі даўно наспелай задачай, але і нашым маральным абавязкам, справай гонару ўкраінскага мовазнаўства, паколькі ў Беларусі ўжо даўно выйшаў украінска-беларускі слоўнік².

Таму цяпер у Інстытуце мовазнаўства імя А. А. Патабні НАН Украіны мы ўкладаем агульнамоўны перакладны беларуска-ўкраінскі слоўнік (ужо ўкладзена прыблізна палова слоўніка). Яго аўтары — член-карэспандэнт НАН Украіны, доктар філалагічных навук, прафесар Р. Піўтарак і навуковы супрацоўнік Аддзела агульнаславістычнай праблематыкі і ўсходнеславянскіх моваў Інстытута мовазнаўства НАН Украіны кандыдат філалагічных навук А. Скапненка. Гэта будзе кампактны, зручны для карыстання слоўнік, у які ўвойдзе прыблізна 25 тыс. рээстравых слоў (агульны аб'ём слоўніка каля 45 аркушаў). Ён будзе даваць дастатковы аб'ём інфармацыі і задавальняць найвастрэйшыя практычныя патрэбы пры перакладзе разнастайных тэкстаў з беларускай мовы на ўкраінскую. Гэты слоўнік прызначаецца для шырокага кола літаратараў, журналістаў, навуковых супрацоўнікаў, студэнтаў і ўсіх тых, хто імкнецца вывучыць беларускую мову або, прынамсі, хоча бліжэй, непасрэдна пазнаёміцца з беларускай літаратурай розных жанраў. Ён стане багатай крыніцай засваення спецыфічнага нацыянальнага фонду беларускай лексікі для вучняў сярэдніх школ і студэнтаў філалагічных факультэтаў ВНУ, а таксама будзе карысным для вывучэння ўкраінскай мовы беларускамоўнымі чытачамі.

Беларуска-ўкраінскі слоўнік укладаецца па дыферэнцыяльнаму прыцыпу, г. зн. у яго ўключаецца пераважна агульнаўжывальная лексіка сучаснай беларускай літаратурнай мовы, а таксама найбольш пашыраныя ў беларускай літаратуры размоўныя словы, архаізмы і дыялектызмы, якія істотна адрозніваюцца ад украінскіх адпаведнікаў. Асабліва ўвага ўдзяляецца беларуска-ўкраінскім міжмоўным амонімам (так званым «фальшывым сям'ям перакладчыка»). Напрыклад, бел. **дыван** 'тканы варсісты ўзорчаты выраб', рус. *ковёр*, укр. *килим*, а укр. *диван* — гэта 'канапа'; бел. **лунаць** 'плаўна лятаць, рухацца, развязацца ў паветры; знаходзіцца ў стане ўзвышаных або далёкіх ад рэчаіснасці пачуццяў', а укр. *лунати* — 'гучаць'.

¹ Півторак Г. Білоруська мова: Підручник. Київ, 1997.

² Лемцогова В. П. Українска-беларускі слоўнік. Мн., 1980.

Аднак з мэтай захавання пэўных лексікаграфічных прынцыпаў у слоўнік уключаны і некаторыя апорныя беларускія лексемы, якія не маюць істотных фанетыка-арфаграфічных адрозненняў ад украінскіх адпаведнікаў, але вытворныя формы якіх адрозніваюцца настолькі, што ўскладняюць іх сямантызацыю і патрабуюць перакладу.

У слоўніку прыводзіцца шмат характэрных для беларускай мовы словазлучэнняў і фразеалагічных зваротаў, якія часта ўжываюцца ў беларускай мастацкай і навукова-папулярнай літаратуры. У прыватнасці, будуць зафіксаваны словазлучэнні, у якіх састаўныя кампаненты ў беларускай мове адрозніваюцца ад украінскіх. Напрыклад, беларускаму прыметніку **лугавы** адпавядаюць украінскія *лучний* і *луговий*, але некаторыя словазлучэнні з гэтым прыметнікам патрабуюць перакладу: бел. **л. матыль** лучний (луговы) метелик, **~выя глебы** лучні (лугові) ґрунты, бел. **~выя краскі** лучні (лугові) квіты (а не ‘фарбы’) і т. п.

Першы беларуска-ўкраінскі слоўнік дасць цікавы і вычарпальны (прынамсі, на ўзроўні літаратурных моваў) матэрыял для параўнальных і параўнальна-тыпалагічных даследаванняў лексічных сістэм украінскай і беларускай моваў. У прыватнасці, будуць дасяць поўна пададзены лексемы-назоўнікі, якія ў беларускай і ўкраінскай мовах належаць да розных граматычных родаў, маюць рознае месца націску. Напрыклад, у беларускай мове назоўнікі *алей*, *вуаль*, *галош*, *медаль*, *пачак*, *цень*, *шаль*, *шынель* і інш. — мужчынскага роду, а ва ўкраінскай мове — жаночага: *олія*, *вуаль*, *калоша*, *медаль*, *пачка*, *тіль*, *шалья*, *шинеля*; назоўнікі *ложак*, *цуд*, *яблык* у беларускай мове — мужчынскага роду, а ва ўкраінскай *ліжко*, *чудо*, *яблуко* — ніякага роду; назоўнік *брыво* ў беларускай мове ніякага роду, ва ўкраінскай мове *брова* — жаночага роду.

Асабліва паказальныя беларуска-ўкраінскія адрозненні ў акцэнтацыі словаў, як, напрыклад, бел. *агляд* – укр. *о́гляд*, *агрэ́ст* – *а́грус*, *аку́нь* – *о́кунь*, *бры́дкі* – *бри́дкий*, *ва́нна* – *ва́пно*, *віхо́р* – *ві́хор*, *высо́бка* – *вісо́ко*, *га́ньба* – *ганьба́*, *гліня́ны* – *гли́няний*, *даве́дка* – *до́відка*, *дазво́л* – *до́звіл*, *дзе́яч* – *дія́ч*, *дзячу́чына* – *дівчина*, *зало́за* – *за́лоза*, *захо́дні* – *за́хідний*, *каро́тка* – *ко́ротко*, *кве́тник* – *квітні́к*, *ко́лісь* – *колі́сь*, *ле́гчы* – *лягті́*, *ло́пух* – *лопу́х*, *лязо́* – *ле́зо*, *маладо́сць* – *мо́лодість*, *мо́мант* – *моме́нт*, *ме́та* – *ме́та*, *мя́ккі* – *м'який*, *наспё́х* – *наспі́х*, *падлё́так* – *підлі́ток*, *па́мятаць* – *пам'я́тати*, *прыгажо́сць* – *приго́жість*, *свято́ло* – *сві́тло*, *сумны́* – *сумні́й*, *уно́чы* – *уночі́*, *упе́рад* – *упере́д*, *ца́лкам* – *ці́лком*, *ца́рква* – *це́рква*, *ча́рга* – *че́рга*, *чо́рствы* – *черстві́й*, *шыро́ка* – *ши́роко* і інш.

Беларуска-ўкраінскі слоўнік змяшчае і агульныя для абедзвюх моваў лексемны, якія ў кожнай мове маюць розны літаратурны ці стылістычны статус. Напрыклад, да беларускага слова *позірк* існуе ўкраінскі адпаведнік *погляд*, але ў дыялектах даволі пашыраны і *позирк*; ва ўкраінскай мове назоўнік *чоло* — звычайная літаратурная форма, а беларускія слоўнікі да *чало* даюць рэмаркі *застарэлае* і *паэтычнае*.

У рэстр беларуска-ўкраінскага слоўніка свядома не ўключаліся словы, якія пры перакладзе не выклікаюць ніякіх цяжкасцей або для семантызацыі якіх дастаткова элементарнага знаёмства са спецыфічнымі асаблівасцямі беларускай графікі, фанетыкі і граматыкі, а іменна: словы, абсалютна тоесныя па напісанню і значэнню (бел. і укр. *баба, брат, голуб, каштан, куток, лапа, латка, мова, рука, сажэ, сон, табло, там, танк, туман, хіба, храм, чумак, шлях, яма* і шмат падобных); словы, якія маюць толькі арфаграфічныя адрозненні, абумоўленыя пэўнымі заканамернасцямі беларускай мовы (бел. *варона, галава, дарога, дзень, жыццё, жэрдка, ціха, чырвоны, чэсны, шчасце, шчотка, шэсць, рэзаць, сэрца* і т. п.), уласныя імёны, геаграфічныя назвы і абрэвіятуры, а таксама іншамоўныя словы, уласцівыя ўсім усходнеславянскім мовам або толькі беларускай і ўкраінскай, застарэлая, дыялектная і тэрміналагічная лексіка, адсутная або рэдка ўжывальная ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Наш беларуска-ўкраінскі слоўнік адлюстроўвае найноўшыя дасягненні беларускай лексікаграфіі. Ён ствараецца на базе «Беларуска-рускага слоўніка» ў 2-х т. і «Глумачальнага слоўніка беларускай мовы» (у 5-ці т.), але ўлічвае дадзеныя таксама іншых сучасных беларускіх дыялектных, фразеалагічных, арфаграфічных і іншых слоўнікаў.

Будова слоўнікавых артыкулаў грунтуецца на традыцыях беларускай лексікаграфіі. Рэстравыя словы ў слоўніку размешчаны ў строга алфавітным парадку. Кожны слоўнікавы артыкул, як правіла, змяшчае адно беларускае слова. Да беларускіх слоў і словазлучэнняў прыводзяцца найдакладнейшыя ўкраінскія адпаведнікі. Апісальны пераклад даецца толькі тады, калі беларускае слова не мае ва ўкраінскай мове адэкватнага адпаведніка. Напрыклад, **аблётнік**, -у ч. обл. дрва, заготовлены весною на зиму; **калашман** ч. розм. людина в широких штанах; **лоўж**, род. **лаўжа** купа хмизу (гілля, вітролomu, ломачця), **ляшыць** обл. розбивати ділянку землі на смуги.

У беларускіх шматзначных словах кожнае значэнне выдзяляецца ў слоўнікавым артыкуле арабскімі лічбамі; адпаведнікі да кожнага значэння аб'ядноўваюцца ў асобныя групы і нумаруюцца. Калі ж розныя значэнні беларускага слова перакладаюцца аднолькавымі ўкраінскімі адпаведнікамі, падзел на значэнні, як правіла, не робіцца.

Калі беларускае слова ўжываецца толькі ў пэўным словазлучэнні, то пасля такога слова ставіцца двухкроп'е, а далей прыводзіцца адпаведны выраз і даецца яго пераклад. Пры гэтым украінскі адпаведнік можа быць як фразеалагізмам, так і свабодным словазлучэннем:

бел. **абвёсны: абвёсны лад** грам. дійсний спосіб.

адыходак: на адыходак на прощання.

аво́хці: аво́хці мне ой леле! (лелечко!), ой лихо! (лишенько!).

лу́каткі: хадзіць у лу́каткі ходити зигзагом (зигзагами).

Належная ўвага ў слоўніку ўдзяляецца беларускім сінонімам і антонімам. Калі рэстрывае беларускае слова мае часцей ужываны або стылістычна

нейтральны сінонім, такое слова без рэмарак, памет і перакладу адсылаецца да сіноніма, дзе даюцца неабходныя паметы і прыводзяцца ўкраінскія адпаведнікі.

Беларускія амонімы, г. зн. словы з аднолькавым напісаннем, але розныя па значэнню, даюцца асобнымі артыкуламі, якія пазначаюцца справа ўгары арабскімі лічбамі. Калі амонімы азначаюць розныя часціны мовы, пры кожным з іх даецца адпаведная граматычная памета, напрыклад:

пáлка¹ *імен. ж.* пáлиця.

пáлка² *присл.* пáлко, полум'яно.

Пры амонімах з розным месцам націску лічбавыя паметы не падаюцца:

мúка *ж.* поку́та, страждáння *с.*

мука́ *ж.* борошно *с.*

Пры рээстравах беларускіх назоўніках паслядоўна пазначаецца граматычны род (*ч., ж., с.*). Украінскія назоўнікі-адпаведнікі маюць памету граматычнага роду толькі тады, калі ён не супадае з родам беларускага назоўніка. Назоўнікі агульнага роду выдзелены паметамі *ч. і ж.*

Каб даць украінскаму чытачу больш поўную інфармацыю пра граматычныя асаблівасці беларускай мовы, пры многіх беларускіх словах адзначаюцца і некаторыя іх дадатковыя граматычныя формы, у прыватнасці канчаткі роднага склону адзіночнага і множнага лікаў тых назоўнікаў і займеннікаў, утварэнне або напісанне якіх можа выклікаць пэўныя цяжкасці [калі пры назоўніках мужчынскага роду форма роднага склону не даецца, гэта значыць, што яны маюць канчатак -а (-я)].

Дзеясловы змешчаны, як правіла, у форме незакончанага (па традыцыі прыводзяцца на першым месцы) і закончанага трывання пераважна ў адным слоўнікавым артыкуле. Асобнымі артыкуламі дзеясловы незакончанага і закончанага трывання даюцца толькі тады, калі кожная з гэтых формаў мае своеасаблівы фанетычны склад, патрабуе дадатковых тлумачэнняў, а часам і тады, калі дзеяслоў незакончанага трывання мае дзве ці больш паралельныя формы: *абляга́ць – аблѣгчы, абвяшча́ць – абвясціць, абмяр-ко́ўваць – абмеркава́ць, акорва́ць – акары́ць; ахалад́жваць і ахаладжа́ць – ахаладзі́ць; адтра́саць і адтрэ́сваць – адтрэ́сці і т. п.* У такіх выпадках слоўнікавыя артыкулы ўзаемна звязваюцца адсыланнем *див. шэ.*

Калі дзеяслоў у форме незакончанага трывання істотна не адрозніваецца ад адпаведнай украінскай формы, а форма закончанага трывання структурна адметная або яе семантызацыя выклікае пэўныя цяжкасці, такі дзеяслоў даецца як рээстравы толькі ў форме закончанага трывання:

абдзьму́ць *док.* обду́ти.

абвѣсці́ *док.* у *різн.* знач. обвести, але **абдзіма́ць, абвóдзіць**, згодна з прынятымі прынцыпамі, у слоўніку не даюцца.

У некаторых складаных словаўтваральных выпадках пры рээстравым дзеяслове-інфінітыве даецца форма мінулага часу мужчынскага роду закончанага трывання:

абвѣргнуць *мин.* абвѣрг, -ла.

Зваротныя дзеясловы на **-цца**, згодна з беларускай лексікаграфічнай традыцыяй, даюцца асобнымі рээстравымі словамі: *абрысава́цца, абця-жарва́цца, абтрэ́сціся, бадзя́цца, валтузі́цца, выграва́цца, габлява́цца, дапасава́цца* і т. п.

Каб даць паўнейшую характарыстыку беларускага рээстрадавага слова, адзначыць сферу яго сучаснага ўжывання, а таксама паказаць адрозненне паміж украінскімі адпаведнікамі, у слоўніку шырока выкарыстоўваюцца разнастайныя тлумачальныя рэмаркі, граматычныя і стылістычныя паметы, якія даюцца паводле лексікаграфічных традыцый.

Граматычныя паметы паказваюць належнасць слова да пэўнай часціны мовы, род, лік, клон, ступень параўнання ў прыметніках і прыслоўях, трыманне, стан і т. п.

Стылістычныя паметы характарызуюць сферу ўжывання слова (*розм., діал., поет., заст., перен., спец., рідк.* і інш.); некаторыя паметы падкрэсліваюць спецыяльную сферу ўжывання слова (*бот., геол., мед., кул., с.-г., техн.* і т. п.), пэўную эмацыянальную афарбоўку слова (*жарт., ірон., лайл., фам., знев.* і інш.).

Паколькі ў беларуска-ўкраінскі слоўнік не ўключаліся словы, якія маюць толькі арфаграфічныя адрозненні, абумоўленыя асаблівасцямі беларускай азбукі, заканамернасцямі беларускай фанетычнай і граматычнай сістэм (аканне, яканне, дзеканне, цеканне, паслядоўна цвёрдыя шыпячыя і **р**, канчаткі прыметнікаў на **-ы**, інфінітывы на **-ць, -чы**, словы са спецыфічнымі павелічальнымі і памяншальна-ласкальнымі суфіксамі і інш.), мы ўпершыню ў лексікаграфічнай практыцы даем у канцы прадмовы даволі разгорнутыя звесткі пра найважнейшыя асаблівасці беларускай фанетыкі, марфалогіі і арфаграфіі. Яны, безумоўна, палегчаць карыстанне слоўнікам і будуць спрыяць глыбейшаму знаёмству чытачоў з беларускай мовай у абставінах вострага недахопу іншых даведнікаў, а тым больш падручнікаў па беларускай мове.

Мы спадзяемся, што выхад у свет «Беларуска-ўкраінскага слоўніка» будзе спрыяць узмацненню цікавасці ва Украіне да беларускай мовы, літаратуры і культуры наогул, ажывіць перакладчыцкую дзейнасць, будзе садзейнічаць далейшаму ўмацаванню традыцый дружбы і супрацоўніцтва нашых народаў.

Мірדза Абала (Рыга)

ПАЧАТАК ПРАЦЫ НАД БЕЛАРУСКА-ЛАТЫШСКІМ І ЛАТЫШСКА-БЕЛАРУСКІМ СЛОЎНІКАМІ

У 1967 годзе, калі большасць супрацоўнікаў нашага Інстытута літаратуры, мастацтва і мовазнаўства Акадэміі навук пайшлі ў адпачынак, кіраўніцтва нечакана прапанавала мне паехаць у Беларусь, дзе я ніколі не была раней. Мне паведамілі, што там будзе вялікае ўрачыстае свята, прысвечанае 450-годдзю беларускага кнігадрукавання. На вакзале ў Мінску мяне сустрэкаў мовазнаўца Вячаслаў Вярэніч. Я пазнаёмілася і з іншымі беларускімі мовазнаўцамі і пісьменнікамі. Мяне вельмі расчулілі шчырыя сардэчнасць, дабрыва беларусаў, гатоўнасць заўжды дапамагчы ў цяжкасцях, а таксама веселасць, усмешкі, з якімі яны танцуюць свае народныя танцы. У падарунак я атрымала вялікі «Беларуска-рускі слоўнік» на 90 тысяч слоў, кнігі пра Ф. Скарыну. Шчырасць беларускіх людзей дала імпульс лепш і глыбей пазнаёміцца з імі.

Пасля вяртання на радзіму я перапісвалася з некаторымі беларусамі. Вячаслаў Вярэніч прыслаў мне граматыку беларускай мовы і руска-беларускі слоўнік, і я імкнулася пісаць па-беларуску. У гэтыя гады латышка-беларускія сувязі былі больш цесныя, чым цяпер. У Латвіі шмат перакладалі беларускай літаратуры, у беларусі — латышскай. Праходзілі дні латышскай літаратуры ў Беларусі і беларускай літаратуры ў Латвіі. Многія пісьменнікі абодвух народаў мелі сяброўскія кантакты. Свае ўражанні і ўражанні многіх іншых латышоў латышская народная пісьменніца Мірдза Кемпэ выказала ў вершы «Сэрцу Беларусі». Верш пераклаў Сяргей Панізнік:

Слаўлю, Беларусь, цябе маладою песняй.
Сэрца тваё дужае сілаю прадвесняй.
Нібы клён — ласкавае, як бяроза — крознае,
смелае і мужае, з ворагамі — грознае.
Ціхае і простае, як запеў бяседны,
сэрца, што заходзіцца ад бяды суседа.
Памятаю час той — на святло надзеі
мары нашы вольныя радасна ляцелі:
доля з сонцам роўная ў барацьбе здабыта
сэрцам тым, якое і маё нібыта,
Колькі ў гэтым сэрцы вернасці, спатолі.
Разам будзем вечна, у ростані — ніколі!
Дзіўнае, праўдзівае... Я здаўна імкнуся
пад крыло сябрынае —

сэрца Беларусі!¹

¹ Латышская савецкая паэзія: Анталогія ў 2 т. Мн., 1984. Т. 1. С. 36.

Цікавасць да беларускага народа і яго краіны, новыя прыезды ў Беларусь выклікалі жаданне далей вывучаць беларускую мову. Праз два гады я стала перакладаць апавяданні Якуба Коласа, Уладзіміра Караткевіча. У 1990 годзе ўзнікла задума распрацаваць латышка-беларускі і беларуска-латышскі слоўнікі. У латышоў ужо быў вялікі латышка-літоўскі слоўнік, эстонска-латышскі гутарковы слоўнік. Больш таго, у Латвіі ў той час жылі болей за 120 тысяч беларусаў, таму адчувалася патрэба ў такім слоўніку. Я і раней цікавілася мовамі іншых народаў. Можа, таму што мой бацька быў эсперантыст, аўтар эсперанца-латышкага слоўніка. На пачатку пяцідзiesiąтых гадоў я пераклала з англійскай мовы два раманы Марка Твэна на латышскую мову. Ведаю нямецкую мову. Калі пісала для гісторыі літаратуры пра Жана Грыву, які ў 1907 годзе адправіўся ў Іспанію, браў удзел у рэвалюцыйных выступленнях іспанскага народа, я пачала хадзіць на курсы іспанскай мовы. Пасля экскурсіі ў Польшчу зацікавілася польскай мовай. У пачатку 90-х гадоў падпісала дагавор з выдавецтвам «Avots» на ўкладанне латышка-беларускага і беларуска-латышкага слоўнікаў на трыццаць пяць тысячаў слоў і пачала працаваць. Спачатку праца ішла павольна, бо я літаратуразнаўца і трэба было пераарыентавацца. Да таго ж, увесь час трэба было мяняць друкарскія машыны — некалькі слоў напісаць на машыныцы з латышскім шрыфтам, затым некалькі слоў — на машыныцы з беларускім шрыфтам. Кансультавалася з мовазнаўцамі, з беларусамі. Паступова сарыентавалася ў новай працы. Першым завяршыла беларуска-латышскі слоўнік, які ў мінулым годзе ўжо пачаў рэдагаваць беларускі мовазнаўца Іван Лучыц-Федарэц.

Кацярына Любецкая (Мінск)

ДА ПЫТАННЯ ПРА БЕЛАРУСКА-НЯМЕЦКУЮ І НЯМЕЦКА-БЕЛАРУСКІЮ ЛЕКСІКАГРАФІЧНУЮ ТРАДЫЦЫЮ

Беларуская перакладная лексікаграфія на працягу XX ст. характарызуецца асіметрычнасцю. Пераважаюць слоўнікі, дзе ў якасці рэс-травай часткі або тлумачэння падаюцца словы і выразы рускай мовы. Беларуская-іншамовных і іншамовна-беларускіх слоўнікаў, дзе б другой мовай з'яўлялася не руская, значна менш. Ёсць некалькі невялікіх па памеры слоўнікаў з польскай, англійскай, французскай і іншымі мовамі, сярэдняга памеру ўкраінска-беларускі слоўнік¹. Здабыткам беларускай

¹ Лемцогава В. П. Украінска-беларускі слоўнік. Мн., 1980.

лексікаграфіі сталі перакладныя слоўнікі, якія ствараліся і выдаваліся не толькі ў Беларусі, але і за мяжой: у Аўстрыі, ЗША, Англіі. У 90-х гадах ХХ ст. пачала выходзіць серыя дзвухмоўных слоўнікаў-размоўнікаў².

Асобнай, цікавай і не вывучанай старонкай у гісторыі беларускай лексікаграфіі з'яўляецца нямецка-беларуская і беларуска-нямецкая слоўнікавая спадчына. Па нашых падліках, агульная колькасць створанага ў гэтай галіне на працягу ХХ ст. складае каля 27 пазіцый. Прадметам разгляду сталіся розныя слоўнікавыя крыніцы. Перш за ўсё ўлічваліся слоўнікі, якія выйшлі з друку асобнымі выданнямі. У агульную картатэку трапілі таксама слоўнікі-размоўнікі, маленькія слоўнічкі для запамінання пры вывучэнні нямецкай мовы, прыкладзеныя да падручнікаў або апублікаваныя ў перыядычным друку, падборкі слоў і выказаў для разумення мастацкага тэксту або лексічных матэрыялаў пэўнага беларускага дыялекту. Улічваліся таксама спісы слоў — дадаткаў да навуковых прац і манаграфій.

Частка картатэкі (6 адзінак) — гэта слоўнікі, якія не ўдалося пакуль адшукаць³. Звесткі пра іх былі апублікаваныя як у ваенныя часы, так і ў сучасным перыядычным друку. Дагэтуль яны не сталі здабыткам беларускай лексікаграфіі. Адшуканне і ўвядзенне іх у корпус слоўнікаў беларускай мовы ўяўляецца надзвычай актуальнай задачай.

Актыўнасць стварэння і ўкладання перакладных беларуска-нямецкіх і нямецка-беларускіх лексіконаў на працягу ХХ стагоддзя розная. Даволі выразна вызначаюцца тры часавыя прамежкі: тры першыя дзесяцігоддзі ХХ стагоддзя і час Першай сусветнай вайны, 40-я гады — час Другой сусветнай вайны і 80 — 90-я гады ХХ стагоддзя. Этапы фарміравання перакладной беларуска-нямецкай (нямецка-беларускай) лексікаграфіі з'яўляюцца як бы ступенямі яе паступовага станаўлення. Пры гэтым немагчыма сцвярджаць, што кожнае наступнае выданне абапіраецца на вопыт папярэдняга. Хутчэй за ўсё, пры ўкладанні слоўнікаў ідзе арыентацыя на агульны ўзровень развіцця тэорыі і практыкі айчыннай і/або замежнай лексікаграфіі. Кожны з этапаў адрозніваецца галоўным чынам асаблівымі мэтамі, якім падпарадкоўваецца праца ў галіне ўкладання перакладных слоўнікаў. У сувязі з гэтым яны характарызуюцца і адметнымі па зместу і форме лексікаграфічнымі здабыткамі. Можна канстатаваць, што ад слоўніка да слоўніка павышаецца ўвогуле ўзровень апрацоўкі лексічнага матэрыялу.

Аб'ектам перакладу ў лексікаграфічных крыніцах першага перыяду з'яўляецца лексіка жывой беларускай мовы. На пачатку ХХ ст. яшчэ толькі

² Больш падрабязна пра ўкладанне беларуска-іншамоўных і іншамоўна-беларускіх слоўнікаў гл.: Юрэвіч Л. Даследаванні беларускай лексікаграфіі за мяжой // Роднае слова. 1998. № 4. С. 75–89; Шакун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мн., 1995. С. 181–192.

³ Ілюстраваны нямецка-беларуска-расейска-польскі слоўнік. Рыга, 1944; Пятроўскі Я., Каалоша А., Камароўскі В. Нямецка-беларускі слоўнік. Берлін, 1942 і інш.

закладваліся асновы беларускай літаратурнай мовы. У кнізе «Славянская хрэстаматыя са слоўнікам»⁴, якая выйшла пад рэдакцыяй прафесара Пражскага нямецкага універсітэта Э. Бернекера, змешчаны фальклорныя творы розных славянскіх народаў. У арыгінальным гучанні прыводзяцца запісы дзвюх беларускіх казак са зборніка М. Федароўскага. Да казак прыкладзены дапаможнік для чытання і разумення дыялектнага тэксту. Адзначана, што пры яго складанні быў выкарыстаны шырока вядомы слоўнік І. Насовіча. Беларускія словы перакладаюцца на нямецкую мову адным або некалькімі адпаведнікамі-сінонімамі. У дапаможніку прысутнічае пэўная сістэма граматычных памет. Абазначаны націск у словах, род назоўнікаў. Каштоўным трэба лічыць тое, што беларускія фразеалагізмы Э. Бернекер не перакладае на нямецкую мову, а падбірае да іх нямецкія адпаведнікі, напрыклад: *to šoje na toje – bald dies bald das, ad mala da vela – lang und breit*.

У гэты ж час з'явілася і такая даволі арыгінальная праца, як перакладны «Сямімоўны слоўнік»⁵, «у якім беларуская мова ўпершыню была прадстаўлена як самастойная пры канфрантацыі яе лексічнага матэрыялу з адпаведнай лексікай нямецкай, латышскай, літоўскай, польскай, рускай моў і мовы ідыш»⁶.

Крытычна ацэньваючы значныя недахопы слоўніка, якія былі абумоўлены шэрагам прычын (укладанне ў неспрыяльны час вайны, адсутнасць распрацаваных граматык, навукова-тэарэтычнай літаратуры, немагчымасць запрасіць да супрацоўніцтва спецыялістаў і інш.), трэба тым не менш прызнаць яго значэнне як адной з першых спроб асэнсавання і апісання лексічных рэсурсаў беларускай мовы⁷. Увогуле слоўнік быў таксама ў пэўным сэнсе арфаграфічным даведнікам.

Спробы падбору беларускіх адпаведнікаў да тэрмінаў рускай мовы пры канфрантацыі з нямецкай назіраліся і ў двух перакладных тэрміналагічных слоўніках серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» 1922–1930 гг.⁸

Аб'ядноўвае «Сямімоўны слоўнік» і тэрміналагічныя выпускі асноўныя прыныцып, агульная ўстаноўка пры пошуку моўных адпаведнікаў —

⁴ Slavische Chrestomathie mit Glossaren / von E. Berneker. Strassburg, 1902.

⁵ Sieben-Sprachen-Wörterbuch. Deutsch-Polnisch-Russisch-Weißruthenisch-Litauisch-Lettisch-Jiddisch. Verlag Presseabteilung des Oberbefehlshabers Ost. Für den Buchhandel: Verlag Otto Spamer in Leipzig. 1918.

⁶ Цыхун Г. Беларуская тэрміналогія ў тэрміналагічных слоўніках (1918–1998) // Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918–1998 гг.: Бібліяграфічны даведнік. Мн., 2000. С. 4.

⁷ Больш падрабязна пра названы слоўнік гл.: Байкоў М. Лексыкон беларускай мовы ў нямецкай апрацоўцы // Вестник Народного Комиссариата просвещения ССРБ: Беларускі адзел. Мн., 1921. № 1. С. 10–12; Любецкая К. Сямімоўны слоўнік // Тэрміналагічны бюлетэнь. Мн., 1997. Вып. 1. С. 46–48.

⁸ Беларуская навуковая тэрміналогія: Вып. 7. Музычныя тэрміны. Мн., 1926 (перавыд.: Мн., 1989); Беларуская навуковая тэрміналогія: Вып. 16. Слоўнік глебазнаўчае тэрміналогіі (Проект). Мн., 1927.

арыентацыя на агульнаўжывальныя словы беларускай мовы і ўласныя моўныя рэсурсы.

У вышэйвызначаны перыяд з’явілася і вельмі цікавая праца В. Ластоўскага пад назвай «Нямецкі для пачынаючых: гутаркі беларуска-нямецкія, з прыдачай вымовы і болей патрэбных слоў».

Затым амаль на дзесяцігоддзе перапыняецца практыка ўкладання нямецка-беларускіх (беларуска-нямецкіх) слоўнікаў. Аднаўляецца яна ў вельмі складаны для Беларусі перыяд Другой сусветнай вайны. Матэрыялы для іх збіраюцца і апрацоўваюцца тымі, хто выехаў за межы Беларусі напярэдадні ваенных падзей, немцамі, а таксама друкуюцца ў акупацыйных выданнях. Стварэнне слоўнікаў у гэты перыяд, як і ў папярэдні, дыктуецца практычнымі мэтамі перакладу. У іх слоўнікавы склад уключаецца агульнаўжывальная лексіка, але ў адрозненне ад папярэдняга перыяду ў адзінкавых выпадках фіксуюцца вузкарэгіянальныя і дыялектныя словы.

У 1941 г. у Берліне выдаецца «Падручнік нямецкага языка для беларусаў» П. Бакача, да якога прыкладзены цікавы нямецка-беларускі слоўнік. Складальнікам выказвалася надзея на тое, што гэты нямецка-беларускі слоўнік будзе неабходным дапаможнікам у штодзённым практычным жыцці. Аўтар прызнаваў наяўнасць шэрагу недахопаў, якія тлумачыў паспешнасцю пры стварэнні, складанымі варункамі вайны і ўвогуле тым, што «добрая і даступная кніжка перша ў беларускім выдавецкім жыцці».

Зыходзячы з прынцыпу ўліку найбольш тыповых слоў, якія сустракаліся ў штодзённым карыстанні, аўтар не заўсёды звяртаў увагу на сінаніміку. Імкнучыся да скарачэння аб’ёму слоўніка, ён падаваў у некаторых выпадках толькі адно значэнне для тлумачэння нямецкага слова. Пры гэтым гублялася сінанімічнае багацце. Варта адзначыць, што граматычныя паметы мае толькі рэстравая нямецкая частка.

Асобна трэба адзначыць слоўнічкі, якія друкаваліся ў акупацыйным перыядычным друку. Так, у часопісе «Беларуская школа» (выданне, разлічанае на настаўнікаў і навучэнцаў) з 3-га нумара з’яўляецца новая рубрыка «Вучымся нямецкае мовы», якая ўключае тэксты, прызначаныя для вывучэння нямецкай мовы ў розных класах школы. Да кожнага задання прыкладзены невялікі па памеры тлумачальны слоўнік нямецкіх слоў.

Абмежаваны характар мелі «Нямецка-беларускія размовы», што друкаваліся ў перыядычным выданні «Новы шлях» у 1943 г. З нямецкай лексікі ў іх увайшлі толькі тыя словы і выразы, якія былі вызначаны аўтарамі як найбольш патрэбныя ў практычным жыцці.

У 1942 г. быў падрыхтаваны да друку перакладны нямецка-беларускі «Моўны дапаможнік». Паводле Ганса Лёе, аўтара выдання, практычная каштоўнасць укладзенай распрацоўкі не выклікала сумненняў. Ён быў прызначаны для кантактаў з прымусовай рабочай сілай і ўтрымліваў мінімум слоў і выразаў, каб зразумець загад і даць адказ на распараджэнне нямецкага гаспадара.

Усе вышэйназваныя лексікаграфічныя спробы гэтага перыяду мелі выключна утылітарны характар і нізкі тэарэтычны ўзровень лексікаграфічнай апрацоўкі.

Пасля Другой сусветнай вайны ўзнікла надзённая патрэба стварэння новых філалагічных і тлумачальных слоўнікаў, якія «павінны былі не толькі адлюстраваць багацце літаратурнай лексікі, назапашанае на той час, але на падставе скрупулёзнага вывучэння моўнай практыкі дакладна вызначыць нормы словаўжывання, стаць у гэтых адносінах аўтарытэтнымі даведнікамі»⁹. На парадку дня зноў паўстае пытанне аб неабходнасці ўкладання перакладных даведнікаў (з розных моў, а не толькі з рускай). Але практычная рэалізацыя гэтай задачы пачынаецца толькі ў канцы XX ст. Ва ўмовах прапагандуемага зверху т. зв. гарманічнага руска-беларускага дзвюхмоўя ў дысертацыі У. Марцінеўскага (Мн., 1975) распрацоўваецца канцэпцыя трохмоўнага нямецка-беларуска-рускага слоўніка пасіўнай накіраванасці, якая была рэалізавана ў адпаведным слоўніку пад рэдакцыяй У. Марцінеўскага і П. Садоўскага¹⁰. Але і да гэтага часу і пасля сустрэкаюцца спробы ўключэння беларускай і нямецкай мовы ў перакладныя слоўнікі тэрміналагічнага характару. Сярод іх вядомыя даведнікі па наступных навуковых галінах: археалогія¹¹, лінгвістыка¹², анамастыка¹³, маркетынг¹⁴, фізіка¹⁵, эканоміка¹⁶, малочная прамысловасць¹⁷, глебазнаўства і аграхімія¹⁸, трыбафатыка¹⁹.

Слоўнікавыя крыніцы гэтага перыяду арыентаваны на літаратурную беларускую мову і вызначаюцца даволі дасканалай апрацоўкай лексічнага матэрыялу.

⁹ Шакун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. С. 186.

¹⁰ Барановская Л. В., Любчэўская Н. М., Марцінеўскі У. І. і інш. Нямецка-беларуска-рускі слоўнік. 2-е выд. Мн., 1990.

¹¹ Glossarium archaeologicum. Bonn; Warszawa, 1962–1965.

¹² Slovník slovanské lingvistické terminologie. Praha, 1977–1979. Т. 1–2; Нямецка-беларускі слоўнік да «Практычнага курсу нямецкай мовы для студэнтаў гуманітарных факультэтаў» / Скл. В. Г. Малевіч, К. Ф. Дуброўская, Н. І. Архіпава. Мн., 1994.

¹³ Основен систем и терминология на словенската ономастика. Скопје, 1983.

¹⁴ Бедрицкая Л. В., Кудревич М. А., Матюшевская В. К., Мишкевич М. В., Протасеня В. С., Толстоухова В. Ф. Маркетинг: Словарь-справочник. Мн., 1993.

¹⁵ Кароткі нямецка-беларускі слоўнік: для чытання і перакладу нямецкіх фізічных тэкстаў на беларускую мову / Скл. В. П. Яцына. Віцебск, 1993.

¹⁶ Словарь-справочник по современной экономике: На пяти языках. Мн., 1996.

¹⁷ Словарь-минимум немецко-русско-белорусский по молочной промышленности / Сост. С. М. Дубовская. Могилев, 1998.

¹⁸ Bosak V., Bosak A. Russisch-Deutsch-Belorussisches Wörterbuch der Bodenkunde und Agrochemie. Мн., 1999.

¹⁹ Трибофатика = Трыбафатыка = Tribo-Fatigue = Tribo-Ermündung: Четырехязычный терминологический словарь / Авт.-сост. П. В. Андронов, В. А. Бабушкина, А. В. Богданович, С. С. Городецкий, А. И. Подлужный, Р. С. Сосновская, Л. А. Сосновский. Гомель, 1996.

Для паўнаты гісторыі беларуска-нямецкай слоўнікавай практыкі варта адзначыць лексічныя матэрыялы, аформленыя ў выглядзе спісаў слоў, якія дадаваліся да манаграфічных даследаванняў. Сюды можна аднесці працы Р. Тамушанскага²⁰, Г. Кюнэ²¹, М. Маскаліка²².

Падагульняючы вышэйсказанае, неабходна адзначыць, што беларуска-нямецкая і нямецка-беларуская слоўнікавая практыка мае амаль стогодовую традыцыю і характарызуецца наступнымі асаблівасцямі: укладаннем невялікіх па памеру слоўнікаў рознага характару для практычных мэтаў перакладу, пэўным уплывам на фарміраванне лексічнага складу літаратурнай мовы шляхам стымуляцыі пошукаў эквівалентных сродкаў пры перадачы новых для яе паняццяў і слоў, захадамі ў распрацоўцы новай тэрміналогіі.

²⁰ Tamushanski R. J. German loanwords in middle Byelorussian. London, 1974.

²¹ Kühne H. Polnische Lehnwörter im Weissrussischen. Berlin, 1960.

²² Moskalik M. Janka Kupała der Sängler des weissruthenischen Volkstums. München, 1959–1961.

Вікторыя Ляшук (Мінск)

БЕЛАРУСКА-СЛАВАЦКІЯ МОЎНА-КУЛЬТУРНЫЯ СУВЯЗІ

Аб'ектыўная сувязь паміж мовай і культурай, якая выражаецца ў наяўнасці ў моўнай сферы светапоглядных, эмацыянальна-ацэначных і прадметна-вобразных структур, набывае спецыфічныя аспекты і параметры, калі аб'ядноўвае дзве этнічныя супольнасці з роднаснымі мовамі, падобным культурна-гістарычным шляхам іх развіцця, актуалізуючы розныя тыпы міжкультурнай камунікацыі. У гэтым плане больш дынамічнымі і выразнымі выступаюць узаемадачыненні тэрытарыяльна памежных народаў, іх моў і культур, аднак дыстантна размешчаныя роднасныя моўна-культурныя супольнасці, такія, як беларусы і славакі, маюць пэўную колькасць рознааспектных моўна-культурных сувязей аб'ектыўнага і суб'ектыўнага характару, актуалізаваных рознымі сферамі грамадскага жыцця ў шырокім прасторава-часавым ракурсе. Цэнтр такіх сувязей фарміруюць (акрэсліваюць) персаналіі. Культурная дзейнасць асоб выступае знакавай у нацыянальным, этнічным, сусветным кантэксце. Матэрыяльны і духоўны планы ў рознай ступені ўплываюць на сутнасць і ўстойлівасць беларуска-славацкіх моўна-культурных сувязей, іх якасць і мадыфікацыі з безумоўнай перавагай духоўнай сферы з падкрэсленнем культурнага кампанента ў мове.

Значнай па сваёй інфармацыйнай глыбіні, актуальнасці і перспектыве выступае сувязь у навуковай парадыгме, скіраванай на лінгвістыку і сумежныя з ёй галіны, што запаўняюць прастору культурнай антрапалогіі і звязаны з імем вядомага славіста XIX стагоддзя, славака па паходжанні, Паўла Йозефа Шафарыка, які ўключыў беларускую і славацкую мовы ў агляд славянскіх моў, вылучыў у сваім вядомым народнапісе беларускі і славацкі народы. Даследчык з Беласточчыны М. Кандрацюк¹ указвае на сацыялінгвістычныя рэфлексіі на Беларусі Шафарыкавых прац, якія падтрымлівалі імкненне часткі інтэлігенцыі адраджэньцаў беларускую літаратурную мову. Лінгвістычныя ідэі, гіпотэзы этнагенезу, моўны гуманізм былі ўспрыняты і асэнсаваны: «Беларусаведчыя сюжэты ў працах імянітага славіста былі яшчэ ў пачатку нашага стагоддзя прааналізаваны Я. Ф. Карскім, найбуйнейшым спецыялістам па беларускай філалогіі»². Не толькі лінгвісты, але і шырэйшае кола беларускай інтэлігенцыі звярталіся ў той час і пазней да асобы і да спадчыны «абуджальніка славянства» «ў агульнай салідарнасці з нацыянальна адраджэнскім вопытам братэрскіх славянскіх народаў»³. Гэта Ф. Багушэвіч, М. Багдановіч, В. Ластоўскі, А. Луцкевіч, Я. Лёсік, Ядвігін Ш., імёны якіх сталі знакавымі ў беларускай культуры. З пералічаных тут асоб найбольшую ўвагу славакаў прыцягнуў М. Багдановіч, вершы якога асобнай кнігай пераклаў на славацкую мову Юрай Андрычык (Bahdanovič M. Nov. Bratislava, 1990). З ідэямі Шафарыка карэлююць, напрыклад, сацыялінгвістычныя заўвагі, акрэсленне геаграфічнага арэала пашырэння беларускай мовы, псіхалінгвістычныя назіранні Ф. Багушэвіча, сфармуляваныя ў публіцыстычнай прадмове да яго зборніка вершаў «Дудка беларуская».

Прычыну такога шматвектарнага ўздзеяння раскрываюць назіранні сучаснага славацкага лінгвіста Яна Горацкага наконт таго, што, паставіўшы перад сабой задачу шырокага апісання славянскіх моў, Шафарык вырашыў яе практычна, уключыўшы ў яго мовы, якія на той час не мелі літаратурнай наддыялектнай формы. «П. Й. Шафарык тут як надзейны крытэрыі выбірае народ. Ён зыходзіць з меркавання, што пэўная дыялектная сістэма паспяхова выкарыстоўваецца як культурны камунікатыўны сродак у рамках пэўнай этнічнай сукупнасці, менавіта пэўнага народа. Таму пры заўвагах пра члянэнне славянскіх моў ён будзе дзве таксаноміі: таксаномію народаў і таксаномію моў»⁴.

¹ Kondratiuk M. Język białoruski w pracach Pavła Jozefa Šafárika na tle sytuacji społeczno-politycznej Białorusi w 1-szej połowie XIX wieku // Pavol Jozef Šafárik a slavistika. Prešov; Martin, 1996. S. 247–251.

² Кавко А. К. Белороссика в трудах П. Й. Шафарика // Павел Йозеф Шафарик (К 200-летию со дня рождения). М., 1995. С. 51.

³ Тамсама.

⁴ Horecký J. Typológia slovanských jazykov a P. J. Šafárik // Pavol Jozef Šafárik a slavistika. Prešov; Martin, 1996. S. 200.

Такі падыход пацвярджаецца зваротам да фальклору як адметнай сферы культуры, у якой арганічна функцыянуе нацыянальная мова, адлюстраваная таксама і старажытнымі пісьмовымі помнікамі, і мовай мастацкай літаратуры. Збіранне і вывучэнне П. Ё. Шафарыкам у пачатку сваёй дзейнасці славацкіх народных песень з розных рэгіёнаў прывяло — «акрамя розных назіранняў этнаграфічна-эстэтычнай спецыфікі — да прамога кантакту з іх мовай і да высвятлення іх падабенства, а галоўнае, адрозненняў у моўнай форме песень, што належаць да розных абласцей славацкай моўнай тэрыторыі»⁵. Вышуканыя і выбраныя славістам беларускія матэрыялы публікаваліся ім (як, напрыклад, каштоўныя старажытныя пісьмовыя помнікі), захоўваліся ў архіве (як найбольш поўны з тэкстаў «Энеіды навыварат», выяўлены сучасным даследчыкам Г. Кісялёвым, або беларускія песні са зборніка З. Даленгі-Хадакоўскага і іншых крыніц), што актуалізуе, умацняе і скіроўвае да сучаснасці беларуска-славацкія моўна-культурныя сувязі.

Моўна-культурную сувязь беларусаў і славакаў утварала і Шафарыкава гіпотэза этнагенезу беларусаў з вылучэннем этнонімаў *волаты* (*волаты*) і *будзіны*. Ідэя, звязаная з першым этнонімам, была падтрымана П. Шпілеўскім, М. Каспяровічам, В. Ластоўскім, які скіраваў яе ў сферу мастацкай культуры, уключыўшы ў канцэптуальна-вобразную аснову свайго верша «На Радуніцу»⁶ — для вобразнага падкрэслення роднасці беларусаў з волатамі: «...Мы, — // даўлетных волатаў; // ў яме змалеўшыя, — нашчадкі». Гіпотэзу, заснаваную на другім этноніме, крытыкаваў Р. Зянькевіч, што становіцца аб'ектам увагі сучасных беларускіх філолагаў⁷.

Навуковая парадыгма змяшчае і метадычны аспект сувязей, заснаваных на сінтэзаваных падыходах да матэрыялу, комплекснай метадыцы даследавання, тоеснасці яго крыніц і змястоўнасці навуковых інтэрпрэтацый, што злучаюць асобы сусветна вядомага славіста П. Ё. Шафарыка і заснавальніка беларускага мовазнаўства Я. Карскага.

Беларуская інтэлігенцыя асэнсоўвае духоўныя якасці славацкага славіста, найперш яго эмацыянальны патрыятызм, і ўключае гэту якасць у стэрэатып успрымання, які акрэсліваецца ў беларускай філалагічнай літаратуры. Напрыклад, Я. Янушкевіч, вяртаючыся да гістарычных крыніц, цытуе прамову П. Ё. Шафарыка на славянскім з'ездзе ў Празе (1848) з паказальнай заключнай фразай «Духоўная смерць — найгоршая смерць»⁸. Рэгулярнае ўзнаўленне імя знакамітага славака ў беларускіх навуковых працах

⁵ Bartko L. Pavol Jozef Šafárik a začiatky slovenskej dialektológie // Тамсама. С. 198.

⁶ Кавко А. К. Белороссика в трудах П. Ё. Шафарика. С. 55.

⁷ Бандарчык В. К., Чаквін І. У. Праблемы этнагенезу беларусаў у працах славянскіх вучоных. Мн., 1973. С. 15.

⁸ Янушкевіч Я. Я. Беларускі Дудар: Праблема славянскіх традыцый і ўплываў у творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча. Мн., 1991. С. 36.

сведчыць пра фарміраванне пэўнага яго вобраза ў беларускай моўна-культурнай парадыгме, у якім моўны фактар уплывае на недакладнасць або абагульненасць нацыянальна-культурнай ідэнтыфікацыі гэтай асобы. У беларускіх крыніцах існуюць супярэчлівыя характарыстыкі П. Й. Шафарыка: *дзеяч чэшскага і славацкага нацыянальнага руху*⁹, *чэхаславацкі славіст*¹⁰, *чэшскі славіст (вучоны)*¹¹, *чэшскі даследчык*¹² і найбольш блізкае да славацкай інтэрпрэтацыі *славак Шафарык*¹³.

Творча развіваючы адну з ідэй Шафарыка (наконт агульных этнонімаў як сведчання ранейшага адзінства этнічных груп славян), беларускі даследчык Г. Цыхун гаворыць, што яны (ідэі) «перажываюць свой рэнесанс у сучаснай навуцы»¹⁴. Параўнальнае і арэальнае мовазнаўства, звяртаючыся да беларускіх і славацкіх крыніц, спрыяе выяўленню ўласна моўных сувязей, якія фіксаваліся на розных моўных узроўнях і маюць досыць працяглую гісторыю¹⁵, хоць і не вызначаюцца інтэнсіўнасцю. Пры гэтым «поспехі славацкай лексікаграфіі ў апошні час і асабліва спробы інтэрпрэтацыі выяўленых ізаглас даюць некаторы матэрыял для параўнання з іншымі славянскімі мовамі ў арэальным плане»¹⁶. Арэальны аспект беларуска-славацкіх моўных сувязей рэалізаваны ў шэрагу артыкулаў і кандыдацкай дысертацыі, абароненай пад навуковым кіраўніцтвам Г. Цыхуна¹⁷.

У Беларусі інфармацыя пра асноўныя асаблівасці і гісторыю славацкай мовы пашыраецца на даведачныя выданні і навучальныя дапаможнікі. Прыкладам выступае энцыклапедыя «Беларуская мова» (пад рэд. А. Міхневіча. Мн., 1994), у якую ўключаны асобны артыкул «Славацкая мова». Яго аўтар І. Лучыц-Федарэц дае агляд усіх моўных узроўняў, прыводзіць беларуска-славацкія паралелі. Пры лінгваметадычнай інтэрпрэтацыі

⁹ Беларуская савецкая энцыклапедыя. Мн., 1974. Т. 9. С. 309.

¹⁰ Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мн., 1987. Т. 5. С. 564.

¹¹ Кісялёў Г. В. Ад Чачота да Багушэвіча: Праблемы крыніцазнаўства і аtryбуцыі беларускай літаратуры XIX ст. Мн., 1993. С. 344, 348.

¹² Бандарчык В. К., Малаш Л. А. Беларуская этнаграфія і фальклор у працах славянскіх вучоных эпохі рамантызму. Мн., 1973. С. 14.

¹³ Чарота І. А. Ідэя ўсеславянства (Літаратуры ў працэсах нацыянальнага самавызначэння) // Першацвет. 1994. № 1. С. 114.; Антропаў М. П. Славяназнаўства // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 507.

¹⁴ Цыхун Г. Беларусь у міжславянскіх сувязях (Гістарычна-моўная праблематыка) // Pavol Jozef Šafárik a slavistika. S. 279.

¹⁵ Кісялёва Н. З гісторыі вывучэння беларуска-славацкіх моўных сувязей // Slavica Slovaca. 1997. Roč 32. № 1. С. 53–57.

¹⁶ Цыхун Г. Арэальныя аспекты фарміравання славянскіх літаратурных моў. Мн., 1993. С. 18.

¹⁷ Кісялёва Н. Б. Арэальныя ўзаемасувязі славянскіх моў цэнтральнай зоны: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 2000; Яе ж. Беларуская-славацкія лексічныя сувязі ў арэалагічным аспекце // Веснік БДУ. Серыя 4. 1996. № 2. С. 68–71; Яе ж. Праблемы арэальна-тыпалагічнага даследавання беларуска-славацкіх лексічных сувязей // Беларуская лінгвістыка. 1997. Вып. 47. С. 84–89.

беларуска-славацкіх сувязей Б. Плотнікаў у вучэбным дапаможніку «Беларуская мова ў сістэме славянскіх моў» (Мн., 1999) славацкі матэрыял выкарыстоўвае для аналізу агульнага і спецыфічнага пры параўнанні славянскіх моў з беларускай і ў асобным раздзеле «Асноўныя адрозненні беларускай мовы ад чэшскай і славацкай» (С. 72–75) — безумоўна, у меншым аб'ёме, чым чэшскі масіў ілюстрацый. Крыніцамі аўтару паслужылі працы Ё. Містрыка і Э. Пауліні.

Аktуалізуюць, пашыраюць і колькасна павялічваюць беларуска-славацкія сувязі навуковыя кантакты. Прыкладам плённага супрацоўніцтва выступалі беларускі мовазнаўца Ф. Янкоўскі (1918–1991) і славацкі мовазнаўца, чалавек надзвычай шырокай сферы зацікаўленасцей Э. Гашынец, артыкул пра якога змяшчае энцыклапедыя «Літаратура і мастацтва Беларусі» (аўтар Ф. Янкоўскі). Бібліяграфія прац славацкага рупліўца багатая па колькасці і тэматыцы, тычыцца беларуска-славацкіх сувязей у розных грамадскіх сферах¹⁸, пашырэння на Славакіі інфармацыі пра беларускую лінгваметодыку¹⁹. Пераклады беларускіх тэкстаў уключаны як практыкаванні ў напісаныя Э. Гашынцом школьныя падручнікі па славацкай мове. Навукоўца пераклаў творы беларускіх пісьменнікаў, змясціў звесткі пра 45 з іх у літаратурнай энцыклапедыі (Encyklopédia spisovateľov sveta. Zostaviteľ J. Juríček. Bratislava, 1987).

Плённае супрацоўніцтва з Беларускай акадэміяй навук наладзіў Я. Дорула, загадчык Славістычнага кабінета пры Славацкай акадэміі навук, які даследуе моўныя сувязі, вядзе значную асветніцкую дзейнасць, у тым ліку і на Беларусі²⁰.

Да беларускай тэматыкі звяртаюцца славацкія навуковыя і навукова-папулярныя часопісы²¹. Устойлівыя сувязі ў моўна-культурнай сферы фарміруе Летні семінар славацкай мовы і літаратуры Studia Academica Slovaca (SAS) пры універсітэце Каменскага ў Браціславе, нязменным кіраўніком якога 36 гадоў з'яўляецца прафесар Ё. Млацэк. У розныя часы навучэнцамі семінара былі прафесары А. Міхневіч, В. Рагойша, дацэнты І. Лучыц-

¹⁸ Gašinec E. K slovensko-bieloruským reláciám // Slovenské reflexie I. Bratislava, 1995. S. 31–36; Яго ж. Slovensko-bieloruské kultúrne, literárne jazykové, folklórne a politologické vzťahy (рукапіс); Яго ж. Slovensko a Bielorusko, slovenčina a bieluština // Slovenský národ. 1990. 22 decembra. S. 8.

¹⁹ Gašinec E. Podnety z didaktiky bieluštiny v «Narodnej asvete» // Slovenský jazyk a literatúra v škole. 1981. Roč. 28. № 1. S. 30–32; Яго ж. Pohľad do časopisu «Narodnaja asveta» // Slovenský jazyk a literatúra v škole. 1984. Roč. 30. № 5. S. 157–160; Яго ж. Poučenie z vyučovania bieluštiny // Slovenský jazyk a literatúra v škole. 1984. Roč. 31. № 1. S. 30–32 і інш.

²⁰ Doruľa J. Slovácy v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, 1977; Яго ж. Несці сваю самабытнасць свету // Польша. 1998. № 11. С. 222–225.

²¹ Гл.: Palkovič K. Z bielušskej dialektológie // Slavica Slovaca. 1987. Roč. 22. № 3. S. 293–298; Ляшук В. З гісторыі культуры мовы на Беларусі // Slavica Slovaca. 1999. Roč. 34. № 1. S. 25–33.

Федарэц, М. Антропаў, Л. Собалева, цяперашнія кандыдаты навук Н. Кісялёва, М. Трус, пісьменнікі П. Макаль, Я. Каршукоў, студэнты філалагічнага факультэта Белдзяржуніверсітэта і інш. Прычым А. Міхневіч адначасова стаў і лектарам гэтых курсаў, выступіўшы з дакладам па канфрантацыі моў²². У праведзеным Школай беларусістыкі пры Белдзяржуніверсітэце (кіраўнік Л. Сямешка) — з улікам вопыту SAS’а — IV Летнім семінары беларускай мовы і культуры (1999) удзельнічалі супрацоўніца Славістычнага кабінета фразеолог М. Кошкава і мовазнаўца з Славацкай акадэміі навук Л. Кралік.

Новыя аспекты сувязей адкрыла дамова аб супрацоўніцтве паміж міністэрствамі адукацыі Беларусі і Славакіі, паводле яе ў 1996 г. з падтрымкай і дапамогай загадчыцы кафедры славістыкі дацэнта Ю. Дудашавай-Крышкавай у тагачасным філіяле Кошыцкага ўніверсітэта, які трохі пазней стаў самастойным Прэшаўскім ўніверсітэтам, распачала выкладаць беларускую мову студэнтам дацэнт В. Ляшук (аўтар гэтага артыкула), набыўшы магчымасць уключыцца ў славацкі кантэкст — вучыцца мове, бліжэй пазнаёміцца з гісторыяй, літаратурай, культурным жыццём. На кафедры славістыкі працуе руплівы бібліёграф беларускіх матэрыялаў Ё. Шэлепец, праца якога апублікавана Дзяржаўнай навуковай бібліятэкай у Прэшаве²³.

Беларускі практыкум (lektorat) цяпер працягвае весці В. Маслоўскі, і пачала ў Банскай Быстрыцы Н. Кісялёва. Да беларускай тэматыкі і моўных сувязей звярнуліся і выкладчыкі Прэшаўскага ўніверсітэта²⁴, на Беларусі яны пашыраюць веды пра славацкую мову²⁵. Развіццю навуковага супрацоўніцтва ў сферы моўна-культурных сувязей спрыяе зацікаўленасць адміністрацыі Прэшаўскага ўніверсітэта: кафедра славістыкі пры падтрымцы Літаратурнага фонду Славацкай рэспублікі ў Браціславе правяла міжнародную навуковую канферэнцыю «Славацка-беларускія моўныя, літаратурныя і культурныя сувязі» (Прэшаў, 20–21 верасня 2000 г.). Доклады беларускіх і славацкіх даследчыкаў адлюстравалі шырыню патэнцыяльных сфер сумеснай дзейнасці — не толькі пераклад (М. Кенька

²² Michnevčí A. Konfrontácia slovenčiny s bieloruštinou // *Studia Academica Slovaca* 8. Prednášky XV letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Bratislava, 1979. S. 216–226.

²³ Šelepec J. Beloruská literatúra na Slovensku po r. 1945.: R. 1. Prešov, 1999; R. 2. Prešov, 2000.

²⁴ Dudášová-Kriššáková J. Fonologický systém bieloruštiny a slovenčiny z typologického hľadiska // *Мова – Літаратура – Культура: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*. Мн., 1999. Ч. 1. С. 40–42; Бартка Л. Беларусістыка на філасофскім факультэце Прэшаўскага ўніверсітэта ў Прэшаве // *Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*. Мн., 1998. С. 291–293; Яго ж. Bielorusistika na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove // *Slavica Slovaca*. 1998. Roč. 35. № 2. S. 149–152.

²⁵ Bartko L. K problematike štruktúrnej dynamiky spisovnej a narečovej formy jazyka (na materiale slovenského jazyka) // *Мова – Літаратура – Культура: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*. Мн., 1999. Ч. 1. С. 149–152.

«Мастацкі пераклад са славацкай мовы на беларускую» і Г. Валцарава-Бацігалава «Пераклад беларускай літаратуры на славацкую мову»), літаратура (П. Васючэнка «Славацкая і беларуская літаратура ў кантэксце еўрапейскага сімвалізму»), але і фальклор (В. Ляшук «Беларуска-славацкія моўныя паралелі ў народных казках»), гісторыя мовы (Н. Кісялёва «Супадзенне гістарычнага лёсу і моўнае падабенства славакаў і беларусаў»), лінгваметодыка мовы як замежнай (В. Маслоўскі «Беларусазнаўства як элемент краіназнаўства ў выкладанні беларускай мовы і літаратуры замежным студэнтам»), культура (М. Трус «Людміла Краскоўская на ўкраінска-беларуска-славацкім культурным памежжы»), М. Мушынка «Забыты беларускі навуковец Іван Краскоўскі (1880–1955) і Славакія»), гісторыя (З. Яцкевіч «Дакументы па гісторыі Прэшава ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі», Й. Шэлепец «З гісторыі вывучэння беларускай мовы і літаратуры ў Славакіі»). Значнае месца было нададзена параўнальным даследаванням моўных сістэм — фаналагічным сістэмам беларускай і славацкай моў (Ю. Дудашава-Крышакава), граматыцы (З. Мішкавіцава), дыялекталогіі (Л. Бартка). Тэмай П. Кашы стаў падарожны дзёнік славацкага пастара Крмана, дзе апісваецца Беларусь XVIII ст., вядомы ў нас²⁶, але яшчэ не перакладзены на беларускую мову.

І ў сферы перакладу трэба адзначыць актывізацыю моўна-культурных сувязей, пра што сведчаць публікацыі твораў сучаснай літаратуры — у часопісе «Польмя» (1998. № 11) і часопісе «*Revue svetovej literatúry*» (2000. № 1).

Такім чынам, сучасныя беларуска-славацкія моўна-культурныя сувязі працягваюць у паглыбленым і пашыраным выглядзе²⁷ гістарычныя традыцыі, закладзеныя на пачатковым этапе развіцця славістыкі выдатным славацкім вучоным Паўлам Йозефам Шафарыкам.

²⁶ Грыцкевіч В., Мальдзіс А. Шляхі вялі праз Беларусь. Мн., 1980. С. 21.

²⁷ Гл. таксама: Кісялёва Н. *Albaruthenica Slovaca* // Кантакты і дыялогі. 2000. № 3. С. 20–21.

Васіль Старычонок (Мінск)

ПЕРШЫ СЛОЎНІК МЕТАФАР БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: ПРЫНЦЫПЫ ЎКЛАДАННЯ

Метафара, якая адносіцца да універсальных феноменаў семантыкі, у той ці іншай ступені з’яўляецца аб’ектам даследавання псіхалогіі, логікі, гнасеалогіі, стылістыкі, літаратуразнаўства, лінгвістыкі, тэорыі штучнага інтэлекту і іншых навук. Ёй прысвечана вялікая колькасць навуковых прац, у якіх з розных пунктаў погляду (традыцыйнага, фармальна-лагічнага, структурнага, псіха-лінгвістычнага, сацыялагічнага, стылістычнага і інш.) разглядаецца гэты складаны семантычны феномен¹.

Вывучэнне метафары з пункту гледжання лінгвістыкі можна лічыць традыцыйным, але далёка не традыцыйнае яе лексікаграфічнае апісанне. Неабходнасць стварэння беларускага слоўніка метафар не выклікае сумненняў, бо ён з’явіцца не толькі дэманстрацыяй магчымых кірункаўсэнсавага развіцця лексічнага складу мовы, але і своеасаблівым паказчыкам менталітэту беларускага народа, яго самаідэнтыфікацыі ў адносінах да прыроды, грамадства, культуры, асновай для пабудовы мадэлі светапогляду носьбітаў мовы.

Пры складанні слоўніка метафар у беларускай і іншых мовах даследчыкі сутыкаюцца не толькі з цяжкасцю збору фактычных матэрыялаў, але найперш з адсутнасцю выразных прынцыпаў укладання такога роду тэзаўрусаў. Невялікія спробы падобных слоўнікаў² заснаваныя на ідэаграфічных (тэматычных), а не алфавітных прынцыпах, у выніку чаго слоўнікі нагадваюць класіфікацыйныя канкардансы, фрагменты манаграфій ці семантычных абагульненняў і не дазваляюць паказаць семантычнае развіццё кожнага канкрэтнага слова.

У працэсе складання слоўніка метафар беларускай мовы ўлічваліся як алфавітны, так ісэнсава-тэматычны прынцыпы. У адпаведнасці з кірункам метафарызацыі вылучаюцца 11 асноўных тыпаў метафар.

1. Вонкава-падабенчыя метафары. Накіраванасць метафарычнай асацыятыўнасці гэтага тыпу не строга акрэслена, яна з’яўляецца даволі неаднастайнай, бо адлюстроўвае шырокі спектр падабенстваў прадметаў і з’яваў аб’ектыўнай рэчаіснасці. У працэсе метафарызацыі могуць актуалізавацца такія бакі гэтага спектра, як выпукласць, акругласць, дугападобнасць, кручкаватасць, узгорыстасць, вышыня, даўжыня, развілістасць, здвоенасць,

¹ Гл.: Старычонок В. Дз. Полісемія ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў). Мн., 1997. С. 30–105.

² Гл., напрыклад: Баранов А. Н., Караулов Ю. Русская политическая метафора (материалы к словарю). М., 1991; Павлович Н. В. Словарь русских поэтических образов. М., 1996.

кучнасць, рашотчатасць, востраканцовасць, крыжападобнасць, чубатасць і інш.: *Рачулка загінаецца ў луці, у абаранкі, у затоці* (З. Бядуля). *І тады прыйшлі паважна хмары — айсбергі падсонечных вышынь* (П. Панчанка). *Акраец пачырванелага сонца ўжо ледзь віднеўся з-за вежы* (П. Броўка). *Мне ўсміхаўся краж Казбека, Барадой махаў Эльбрус* (П. Пруднікаў). *А дзераза ўжо казыча вусамі* Кволяя травы ніцыя (У. Паўлаў). *Пад столлю тлее электрычная цьмяная груша* (Я. Брыль). *Ляжаць разбітыя шклянкі і чайнік дзюбаю ўніз* (Х. Гурыновіч). *Над комінам давіваліся рэдкія касмылі дыму* (І. Кірэйчык). *Пад сузор'ем рабінных маніст Я сустрэну цябе выпадкова* (К. Камейша). *Кусты агавы на сухой камяністай глебе выставілі наперад свае калочыя мячы* (В. Вольскі).

2. Прасторавыя метафары. Асновай для метафарычных пераносаў гэтага кірунку служыць размяшчэнне элементаў аб'ектыўнай рэчаіснасці ў канкрэтных прасторавых каардынатах: зверху, знізу, спераду, збоку, усярэдзіне, у вугле і інш.: *Луг над празрыстай сінявой абрус паслаў зялёны* (В. Матэвушаў). *Традыцыя — сувязь, доўга «замыканне»: для яе абавязковыя два цэнтры адліку, два асяродкі творчасці* (А. Разанаў). *І толькі макаўкі парэчак Тырчаць з імклівае вады* (С. Грахоўскі). *Белая зімовая вопратка зямлі* (К. Крапіва).

3. Часавыя метафары. Пераносныя лексіка-семантычныя варыянты (ЛСВ) гэтага тыпу ў сваёй большасці звязаныя з парамі года (вясной, зімой, летам, восенню) і часам сутак і інш.: *Я ў зімовы вечар прыгадаю зноў маёй вясны гарачыя далоні* (А. Вольскі). *Па дарозе шапкамі махалі клёны, а дарога лёгка несла нашы леты* (А. Вялюгін). *За крокам крок. І дзень за днём. Усход жыцця. Жыцця змярканне. Нас паліць стоеным агнём Вялікай страты прадчуванне* (Л. Дайнека).

4. Функцыянальныя метафары. Па аднолькавых (ці падобных) функцыях у адзін рад аб'ядноўваюцца самыя разнастайныя рэаліі, не падобныя ў многіх выпадках як па вонкавым выглядзе, так і па канструкцыйных асаблівасцях: *Робіць ластаўка віраж, дух захоплівае аж* (Х. Гурыновіч). *Не хацелася думкамі рынаць у тое, што было за бар'ерам часу* (Р. Сабаленка). *Я застаўся жывым балазе У абдымках начы небяспечнай* (П. Пруднікаў). *Паспрабуй пражыць сваю маладосць без душэўных бур і трывог* (М. Гроднеў). *У зале выбух воплескаў, як шквал* (А. Александровіч). *Жыві, любі, адчуць спяшы Вясны кіпенне...* (С. Каробкіна).

5. Гукавыя метафары. У кола гукавых пераасэнсаванняў звычайна ўключаюцца субстантывы са значэннем «гукі музычных інструментаў», «гукі жывёл, птушак», «чалавечыя гукі»: *А дзе мая празрыстая крыніца? Дзе ціхая мелодыя лясоў?* (Я. Янішчыц). *У той дзень на станцыі было многа плачу, слёз, жаночых літанняў* (І. Навуменка). *Шэпча, здаецца, там з коласам колас: Нудна нам слухаці восені голас* (Я. Купала). *І ў дружны хор ішчаслівы зліваецца ішчылней і гоман хваль шумлівых, і звонкі смех дзяцей* (П. Глеб-ка). *Гром воплескаў абудзіў залу* (М. Філіповіч).

б. Якасняя метафары. Спіс прымет і якасцей, пакладзеных у аснову такія пераасэнсаванняў, настолькі вялізны, наколькі бясконцай з’яўляецца колькасць аспектаў, з пункту гледжання якіх можна ахарактарызаваць прадмет. Гэта колеравыя, смакавыя якасці, кансістэнцыя, інгрэдыентны склад, фізічныя, узростава асаблівасці і інш.: *Адзвоніць асенняя медзь — Як цяжка назад азірацца* (В. Зуёнак). *Былі і ў мяне дні, загорнутыя ў шоўк і высланыя акасамітам* (Л. Дранько-Майсюк). *Люблю сцюдзёныя азёры І залаты блакіт нябёс* (Э. Валасевіч). *Яна [Джулія] утрапёна ўзіралася ўніз, у дымае мессіва туману, сярод якога, здалося, мільганулі чалавечыя цені* (В. Быкаў). *З краю затору варушылася, шасцела ледзяная каша* (Т. Хадкевіч). *Асноўнай рысаю яе характару была мяккасць* (Л. Арабей). *О, яд і атрута слоў! О, як яны раняць і паляць!* (Х. Чэрня). *Адплываюць бурна вёсны, леты у нямяую глыбіню вякоў* (М. Смагаровіч).

7. Квантытатывыя метафары. Такія метафары заснаваны на колькасным падабенстве пэўных прадметаў і з’яваў рэчаіснасці, якое можа быць больш-менш акрэсленым ці неакрэсленым, прыблізным: *А над дамамі — лес тэлевізійных антэн* (С. Грахоўскі). *Тут пад воблачкам тытунёвым Мора спрэчак пра час, пра нас* (К. Камейша). *Паэзія — яна праменяў кужаль, пацуюць усхваляваны акіян* (Э. Валасевіч). *Пасля дажджу з ардой вясковаю Не бегаў я ручай прудзіць, Баяўся ў неба васільковае Нагамі босымі ступіць* (Х. Чэрня). *Над горадам узнятыя аблёкі галубоў* (А. Вялюгін). *Град рэпрэсій не спыняўся* (М. Біч). *Калі каханне — надзей лавіна, Яго не ўтоіш і пад замком* (Н. Чарнушэвіч).

Непасрэдна да гэтай групы прымыкаюць метафары, узнікшыя на аснове пераасэнсаванняў зыходных ЛСВ па памерах, велічыні. Шкала сэнсавых канкрэтызатараў гэтых памераў уключае ў сябе два даволі невыразныя вызначальнікі: «што-небудзь малое» і «што-небудзь вялікае»: *Маленькая крупінка сардэчнай цеплыні* (А. Савіцкі). *Васіль Іванавіч памкнуўся быў пярэчыць ёй, хацеў нават сурова перапыніць гэтую маляўку* (М. Лынькоў). *І мыслі раптам скаканулі У багны часаў і прастораў, Бо ім няма граніц, запораў* (Я. Колас).

8. Анімістычныя метафары. Зыходнай базай для ўтварэння анімістычных метафар служаць назвы жывёл, сельскагаспадарчых прылад працы, прадметаў побыту, транспартных сродкаў і вупражы, збудаванняў, адзення і абутку, дрэў, раслін, прадуктаў харчавання і інш.: *Ёсць талентаў багата ў народзе, Ды росту іх часам шкодзяць — калуны!* (Э. Валасевіч). *Пастух Пецька Бурбалка — кісель і плакса з вечно вільготным чырвоным носам* (А. Васілевіч). *Мы гэтых шлюбаў многа знаем: На кветках жэняцца карчы, І тым карчам мы спачуваем, Але не можам памагчы* (Н. Гілевіч). *«А вы, мімазы, — звярнуўся Ралан да дзяўчат, — не жадаеце банкет?»* (І. Грамовіч). *Жук — булава, ды стары хадовы чалавек, — ім без суда не абдыешся* (Я. Брыль). *У Жарстака было сем сыноў, і чацвёрта з іх такія ж дубы, як і бацька* (Я. Колас).

Найбольш шырокімі асацыятыўнымі сувязямі характарызуюцца зоамарфізмы — пераносы, якія ажыццяўляюцца па лініі «жывёла → чалавек». Крыніцай матывацыі зоамарфізмаў з’яўляюцца заонімы (назвы жывёл), арнітонімы (назвы птушак), іхтыёнімы (назвы рыбаў), інсектонімы (назвы насякомых) і герпетонімы (назвы паўзуноў і земнаводных). Зоамарфізмы не столькі называюць чалавека, колькі вобразна, экспрэсіўна, ацэначна характарызуюць яго. Ядзернымі сярод зоамарфізмаў лічацца пераўтварэнні па падабенстве ўнутраных прымет і якасцей (па псіхічным складзе, разумовых здольнасцях, маральна-валявых, сацыяльна-камунікатыўных якасцях). У гэтым разе рэальныя ці ўяўныя адмоўныя якасці, што прыпісваюцца чалавеку, характарызуюцца шляхам аналогіі з адпаведнымі якасцямі жывёл. Гэта могуць быць абмежаванасць, неразумнасць, някемлівасць (*баран, асёл, ішак, авечка, варона*), злосць, каварства (*гадзюка, змяя, яхідна, выдра*), прагнасць, жорсткасць (*шакал, звер*), нехайнасць (*свіння*), хітрасць, ліслінасць (*ліса, жук*), мізэрнасць, нікчэмнасць (*гніда, чарвяк*), балбатлівасць, языкастасць (*сарока, сакатуха*) і інш. У аснову пераасэнсаванняў, якія датычаць паводзін чалавека, яго маралі, стаўлення да іншых людзей, звычайна кладуцца такія прыметы, як гультайства, лодарнічанне (*труцень*), высакамернасць, пагардлівасць, ганарыстасць (*пава*), працавітасць (*вол, конь, пчала, мурашка*) і інш. Характарыстыка чалавека можа ажыццяўляцца і па вонкавым падабенстве жывёл і людзей: «*А ты дзе быў, карова ты? Чаго глядзеў?*» — *накінуўся на Андрэя п’яны Антось* (Я. Колас). «*Ды я ледзь пазнаў цябе, мядзведзь ты гэтакі*» (П. Кавалёў).

9. Антрапамарфічныя метафары. Гэта адваротная разнавіднасць анімістычных метафар. Пераасэнсаванні ажыццяўляюцца ў кірунку ад чалавека да розных прылад працы, прыстасаванняў, посуду, раслін, ежы і інш.: *А дзяўчаты — агонь* (У. Корбан). *Ты бачыў, як шугае бура, А дуб не хіліць галавы, Стаіць крапак сярод суседзяў, Як непахісны вартавы* (П. Прануза). *А хваля — мяккая гарэза. Пад кручу да старога [каменя] лезе, нібы равесніца яго* (Ю. Свірка).

10. Саматычныя метафары. Пераасэнсаванні гэтага тыпу ажыццяўляюцца ў кірунку «частка цела жывёл і чалавечага арганізма → розныя прылады працы і вытворчасці, тэхнічныя прыстасаванні»: *Разлівае зялёны чай чайнік з забінтаваным носам* (Р. Барадулін). *Ададавалі бароды Студні да самай вады* (У. Скарынкін). *Наверсе стары Тодарчык ці сама Волька Янкава кідаюць снапы ў барабан — у чорную ляпу малатарні* (І. Пташнікаў). *Яго цягнула... глянуць у сталёвыя зубы барабана, узяць на пробу некалькі каласкоў саломы* (К. Крапіва).

11. Індывідуальна-аўтарскія метафары. Крытэрыем вылучэння гэтага тыпу метафар з’яўляецца не кірунак метафарызацыі, а адсутнасць фіксацыі пераносных ЛСВ у тлумачальных слоўніках. Такія метафары дзеляцца на два асноўныя падтыпы:

1. Метафары, якія развіваюцца па рэгулярных мадэлях і ў большасці выпадкаў з'яўляюцца маўленчымі, не замацаванымі моўнай практыкай: *Падасінавікаў у чырвоных **берэтах** Пад старою асінай знайшоў* (М. Танк). *А ластаўчына **асамбля**, Сабраўшыся ў далёкі шлях, Як знакі нотныя, чарнее На срэбнаспеўных правадах* (В. Лужкоўскі). ***Воч** у нябёс — як вішань* (М. Баравік). *Раптам — апякло дыханне, заханіў **вулкан** жыцця: на дваіх — адно каханне, вось і **бездань** пачуцця!* (С. Давідовіч). Пры вызначэнні тыпу гэтых метафар, як правіла, прыводзяцца два паказчыкі: указваецца, што гэта метафара індывідуальна-аўтарская, а ў дужках — тып кірунку метафарызацыі. Напрыклад: АБНОВА тып 11 (2). Абноўка → □ Вясенняе пакрыва зямлі. *О зямля! Ты ўся ў абновах! Ты ў мільёнаў звонаў звоніш...* (Н. Гілевіч). ЛОКАЦЬ тып 11 (1). Месца згібу рукі → □ Тое, што па форме нагадвае локаць. *Востры локаць выраю — востры боль* (Р. Барадулін).

2. Індывідуальна-аўтарскія метафары, кірунак развіцця якіх не ўкладваецца ў межы пэўных тыпаў і падтыпаў. Значэнне такіх метафар часцей за ўсё раскрываецца ў кантэкставай сітуацыі, дзе важную ролю адыгрывае характар спалучальнасці слоў (звычайна нестандартны) і семантычная напоўненасць кожнага слова: *Я бягу на **агрызках** дарог* (П. Панчанка). *Стогнуць дарог маіх чорныя **вены*** (К. Камейша). *Старажытных соснаў **веча*** (Я. Янішчыц). *Збіваліся ў **гурбу** гадзіны* *На зрушаным цыферблаце* (Л. Дранько-Майсюк). *Табе даводзіцца брысці **ледавікамі** гора* (Н. Мацяш). ***Дзюба** сквапнага бяссоння Наклюецца майго сэрца* (С. Каробкіна). *І чарсцвее душа ад **карэзіі** безадказных, бяздумных слоў* (В. Вітка). У слоўніку да гэтых метафар не прыводзяцца дэфініцыі, што дазваляе самім чытачам акрэсліць гэта метафарычнае значэнне і яго магчымыя семантычныя нюансы (тым самым не навязваецца пэўны вобраз, сімвал і інш.). У слоўнікавым артыкуле пасля ўказання зыходнага значэння полісеманта прыводзіцца вузкая ці шырокая кантэкставая сітуацыя, у якой рэалізуецца метафарычны ЛСВ. Напрыклад: МАТЫЛЬ тып 11. Матылёк → ■ *Бяспарны матыль успаміну жалобу на крылы надзеў* (В. Тарас). МАЛАДЗІК тып 11. Месяц у першай квадра → ■ *Маладзёк маленства бліснуў. Хлопцы слухаюць расказ Пра такі, здаецца, блізкі І такі далёкі час* (М. Маляўка). ЛОЎЖ тып 11. Куча сухога галля → ■ *Спалю сваіх трывог лаўжы* (В. Гардзеі).

Артыкулы ў слоўніку метафар беларускай мовы будуць размяшчацца ў алфавітным парадку. У структуру слоўнікавых артыкулаў плануецца ўключыць наступныя часткі: а) загаловачнае слова з указаннем індэкса (а пры наяўнасці розных метафарычных значэнняў — індэксаў) тыпу метафары; б) дэфініцыя зыходнага значэння полісеманта; в) тлумачэнне метафарычных ЛСВ (акрамя падтыпу індывідуальна-аўтарскіх метафар); г) экзэмпліфікацыя — ілюстрацыя ўжывання метафары ў творах беларускіх пісьменнікаў і перыядычных выданнях; д) стылістычныя паметы (пры наяўнасці стылістычнай

маркіраванасці); е) памяншальна-ласкальныя формы (пры іх наяўнасці). Напрыклад, структура слоўнікавага артыкула полісеманта *акіян* мае наступны выгляд:

АКІЯН тып 8; 15.

Водная прастора паміж мацерыкамі → 1. Што-небудзь неабсяжнае, неабдымнае, нязмерная маса чаго-небудзь. *І будзе, як гэтае мора, шумець акіян збажыны* (М. Смагаровіч). *Я многа бачыў слаўных гарадоў, дзе ў акіяне паркаў і садоў высокія зялёныя тунелі, вясёлыя аркады з руж і хмелю* (П. Панчанка). *Я — маленькі чалавек, кропля ў людскім акіяне* (І. Шамякін). *Спраў вялікіх малая драбніца ўліваецца чыстай крыніцай у работы людской акіян*. (Я. Непачаловіч). *Паэзія — яна праменяў кужаль, пачуццяў усхваляваны акіян* (Э. Валасевіч). → 2. ■ *Але ў маёй крыві, хоць хворасць гне мой стан, — яшчэ на ўсё шуміць юнацкі акіян* (Ю. Таўбін). *Сябе ў акіяне вятроў Мацнейшай, чым ёсць, адчуваю* (М. Гудкова). *За акіянам нематы, за тры вякі да нашай эры, у туманах паганскай веры цяпер, здаецца, ты* (Р. Барадулін).

Першы слоўнік метафар беларускай мовы будзе ўключачь толькі субстантыўную лексіку. У перспектыве — праца па ўкладанні аналагічных слоўнікаў дзеяслоўнай і прыметнікавай лексікі, якія ў сукупнасці з'являцца своеасаблівым паказчыкам менталітэту беларускага народа, яго самабытнасці, а таксама асаблівасцей нацыянальнай мадэлі светаўспрымання.

Любоў Кунцэвіч (Мінск)

АБ ДАСЛЕДАВАННІ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ НАМЕНКЛАТУРЫ

Даследаванне беларускай народнай тэрміналогіі і наменклатуры мае багатую і працяглую традыцыю. Яшчэ ў пачатку XIX ст. у «Трудах общества любителей российской словесности» былі апублікаваны невялікія падборкі і слоўнічкі на 50–200 слоў, дзе побач з рускай народнай лексікай падаваліся і беларускія лексічныя матэрыялы. У канцы XIX ст. апублікаваны такія вядомыя працы, як «Словарь белорусского наречия» І. І. Насовіча (1870), даследаванні М. Федароўскага «Lud Białoruski na Rusi Litewskiej» (1827), К. Чалоўскага «Опыт описания Могилевской губернии» (1882), М. Аненкава «Ботанический словарь» (1878) і іншыя працы, у якіх была зафіксавана і беларуская народная наменклатура.

Збор і класіфікацыя матэрыялаў, якія называюць пэўныя з'явы, прадметы, асоб, расліны, жывёл, былі распачаты ў 20-я гады XX ст. па праграме Інстытута беларускай культуры. Гэта быў перыяд вялікай працы,

планамернай і стыхійнай, па вывучэнню лексічных багаццяў народных гаворак. Многае з сабранага ў той час страчана, але нават тое, што ўдалося захаваць і апублікаваць, мае сёння неацэннае значэнне. Гэта датычыцца «Віцебскага краёвага слоўніка» (1927) М. І. Каспяровіча, «Краёвага слоўніка Чэрвеньшчыны» (1929) М. В. Шатэрніка, «Краёвага слоўніка ўсходняй Магілёўшчыны» (1970) І. К. Бялькевіча і інш.

Новы этап у даследаванні лексікі беларускіх народных гаворак пачаўся ў пасляваенны час. Каардынацыйным цэнтрам дыялекталагічнай работы ў рэспубліцы стаў Інстытут мовазнаўства Акадэміі навук. З 1948 г. была разгорнута праца па збору дыялектных матэрыялаў для «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы», які быў апублікаваны ў 1963 г. Вельмі значны матэрыял сабраны для «Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа» і «Лінгвістычнага атласа Еўропы» — двух міжнародных праектаў, у якіх непасрэдна ўдзел бяруць і дыялектолагі Інстытута мовазнаўства. Трэці выпуск «Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа» — «Раслінны свет» — падрыхтаваны Беларускай нацыянальнай камісіяй і ў 2000 г. апублікаваны. У гэтай працы прадстаўлена батанічная народная наменклатура шэрагу славянскіх моў (беларускай, рускай, украінскай, польскай, чэшскай, славацкай, македонскай, лужыцкай, харвацкай і інш.). Карты выпуску раскрываюць і паказваюць адносіны паміж назвамі ў дыялектах славянскіх моў на розных моўных узроўнях. Гэта перш за ўсё лексічныя ўзаемасувязі і адрозненні, лексіка-марфалагічныя і словаўтваральныя адносіны, раскрыццё ў назвах іх «унутранага зместу» і г. д.

У 1993–1998 гг. апублікаваны пяцітомны «Лексічны атлас беларускіх народных гаворак», у якім адлюстравана беларуская народная наменклатура, звязаная з флорай і фаунай Беларусі, з жыццядзейнасцю чалавека, з духоўнай і матэрыяльнай культурай. Атлас стане каштоўнай крыніцай пры распрацоўцы праблем беларускай лінгвістычнай географіі, даследаванні дыялектнай лексікі. Яго матэрыялы будуць цікавымі не толькі для моваведаў, але і для гісторыкаў, этнографіаў, археолагаў.

Значная колькасць наменклатурнай лексікі змешчана ў пяцітомным «Тураўскім слоўніку», пяцітомным «Слоўніку паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча», у шматлікіх слоўніках Г. Ф. Юрчанкі, Т. Ф. Сцяшковіч, Ф. М. Янкоўскага, Е. С. Мяцельскай і Я. М. Камароўскага і многіх іншых даследчыкаў беларускіх народных гаворак. Не абыходзілі лексіку народных гаворак таксама заологі, батанікі, этнографы. Рэгіянальныя назвы жывёл, раслін, птушак, рыб, насякомых прыводзяцца ў «Энцыклапедыі прыроды Беларусі», у навуковых даведніках пра жывёл, расліны, насякомых, грыбы і інш.

Доўгі час дыялектолагі займаліся толькі фіксацыяй і класіфікацыяй сабраных лексічных матэрыялаў. І гэта было неабходна, бо з кожным годам адбываецца разбурэнне гаворак, іх носьбітамі з’яўляюцца людзі сталага ўзросту, і таму вельмі важна зафіксаваць тыя з’явы, якія ў хуткім часе могуць знікнуць бяследна.

У апошнія дзесяцігоддзі з’явіліся тэарэтычныя працы па гэтай праблематыцы (падрыхтаваны кандыдацкія дысертацыі К. М. Панюціч, П. А. Міхайлава, Т. А. Грачыхі, В. Дз. Астрэйкі, Л. В. Леванцэвіч і іншых даследчыкаў, звязаныя з вывучэннем беларускай народнай наменклатуры), апублікавана манаграфія супрацоўнікаў аддзела дыялекталогіі «Лексічныя ландшафты Беларусі. Жывёльны свет» (1995), у якой зроблена першая спроба асэнсавання і вывучэння лінгвістычных карт Лексічнага атласа, падрыхтавана да друку манаграфія «Лексічныя ландшафты Беларусі. Раслінны свет», рыхтуюцца іншыя даследаванні, прысвечаныя вывучэнню беларускай народнай наменклатуры.

Цяпер у аддзеле дыялекталогіі распачата комплекснае даследаванне беларускай народнай тэрміналогіі і наменклатуры, якая звязана з матэрыяльнай і духоўнай культурай народа, традыцыйнымі заняткамі насельніцтва, вытворчасцю, флорай і фаунай Беларусі. У рамках гэтага даследавання прадугледжваецца стварэнне серыі прадметна-тэматычных слоўнікаў (плануецца апублікаваць 10 выпускаў) і шэрагу манаграфічных прац. Даследаванне накіравана на тое, каб выявіць адзначаную лексіку ў найбольш поўным сістэмным складзе і стварыць неабходную базу для вывучэння шляхоў яе фарміравання ў беларускіх народных гаворках, характару яе ўнутрымоўнага становішча. Праца будзе мець вялікае практычнае значэнне для распрацоўкі і ўдасканалення беларускай навуковай тэрміналогіі і наменклатуры.

У 1999 годзе апублікаваны першы выпуск з запланаваанай серыі слоўнікаў — «Жывёльны свет», у якім адлюстравана лексіка, звязаная з характарыстыкай і жыццядзейнасцю розных жывёл, птушак, рыб, насякомых і іншых істот. Лексічны матэрыял у слоўніку згрупаваны па тэмах «Дзікая і свойская жывёла», «Дзікія і свойскія птушкі», «Паўзуны і земнаводныя», «Насякомыя і ніжэйшыя», «Рыба і рак» і інш. У адным слоўнікавым артыкуле падаюцца побач з літаратурнай назвай усе дыялектныя варыянты, выбраныя з розных лексікаграфічных крыніц, а таксама зафіксаваныя ў час дыялекталагічных экспедыцый, пазначаецца геаграфія іх пашырэння. Напрыклад: *шáшаль* м. — агульн. (СПЗБ, ТС, Мат. Гродз., Мат. апыт.), *шáшань* м. — Люб. (СПЗБ), *шашún* м. — Петр. (Шаталава), *шыц’ок* м. — Лід. (Сцяш-ковіч), *чыльчák* м. — Люб., Жытк. (ТС, ЖС), *шыльгéйна* ж. — Стол. (ТС), *шыль’нега* м. — Стол. (ТС), *шыль’нік*, *шыль’няк* м. — Жытк. (ТС), *шыль’пák* м., *шыльчák* м. — Стол. (ТС), *швед* м. — Чэрв., Касц. (Мат. Маг., Каспяровіч).

Падрыхтаваны другі выпуск слоўніка — «Раслінны свет», у якім змешчаны беларускія народныя назвы розных дрэў, кустарнікаў, ягад, траў, грыбоў, а таксама наменклатурныя назвы, звязаныя з жыццядзейнасцю раслін. Матэрыял у слоўніку пададзены, як і ў папярэднім выпуску. Слоўнік «Раслінны свет» будзе карысным дапаможнікам для далейшага даследавання беларускай батанічнай наменклатуры.

З 2001 года запланавана падрыхтоўка 3-га выпуску слоўніка «Чалавек». У адрозненне ад двух папярэдніх выпускаў гэта будзе значна большая па

аб'ёму праца, бо ў яе будзе ўключана эмацыянальна-экспрэсіўная і ацэначная лексіка — вельмі багаты і пакуль недастаткова распрацаваны пласт слоўнікавага складу беларускіх народных гаворак.

У слоўнік мяркуецца ўключыць лексіку, звязаную з псіхічнымі і фізічнымі характарыстыкамі чалавека, яго паводзінамі, а таксама лексіку, якая характарызуе чалавека як грамадскага дзеяча, вызначае род яго заняткаў, сацыяльнае становішча і г. д.

Паралельна са слоўнікам плануецца падрыхтоўка калектыўнай мануграфіі, прысвечанай праблемам тэматычнай класіфікацыі і ўпарадкавання лексікі, фарміравання тэматычных груп, метадалогіі ідэаграфічнага апісання дыялектных назваў, аналізу іх паходжання.

У час распрацоўкі гэтай тэмы ўзніклі пэўныя цяжкасці пры размежаванні тэрміналогіі і наменклатуры. За аснову пры размежаванні гэтых паняццяў былі ўзяты палажэнні, даволі грунтоўна распрацаваныя беларускімі моваведамі ў працы «Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы». Да тэрміналогіі былі далучаны толькі «словы (або словазлучэнні), якія абазначаюць спецыяльныя паняцці са сферы навукі, культуры, вытворчасці і заключаюць у сабе дакладныя азначэнні (дэфініцыі) гэтага паняцця»¹. «У адрозненне ад тэрмінаў, якія перадаюць сутнасць адпаведных навуковых паняццяў, наменклатурныя назвы толькі абазначаюць канкрэтныя аб'екты вывучэння розных галін вытворчасці ці навукі»². Пад наменклатурай мы разумеем сукупнасць назваў, якія ўжываюцца ў розных галінах вытворчасці, навукі і г. д. Часта пры распісванні лексікаграфічных матэрыялаў узнікаюць сумненні ў правільнасці значэння той ці іншай наменклатурнай назвы, якая падаецца або зусім без кантэксту, або ў кароткім сказе, з якога нельга дакладна вызначыць, пра якую расліну, з'яву ці прадмет ідзе гутарка. Напрыклад: *Бородай* м. Караністая расліна (Тураўскі слоўнік, т. 1). *Гарда* ж. Чароўнае зелле (СПЗБ, т. 1). Для ўдакладнення значэння назваў патрэбны шырокі кантэкст. З 2001 года ў аддзеле дыялекталогіі плануецца распачаць работу, звязаную не з фіксацыяй асобных слоў, а з запісам тэкстаў, якія можна было б выкарыстаць і для ўдакладнення значэнняў многіх наменклатурных назваў.

Актуальнай задачай сучаснай дыялектнай лексікаграфіі з'яўляецца стварэнне Агульнага слоўніка народных гаворак, які вельмі неабходны пры распрацоўцы этымалогіі лексікі беларускай мовы, фарміраванні слоўніка літаратурнай мовы, распрацоўцы праблем гісторыі беларускай мовы. Мяркуюцца, што публікацыя серыі слоўнікаў «Беларуская народная тэрміналогія і наменклатура» стане асновай для стварэння такой працы.

¹ Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1994. С. 407.

² Тамсама. С. 421.

Мікола Аляхновіч (Брэст, Беларусь)

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ ЗМЕСТ БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Значны этнакультурны змест нясуць у сабе ўстойлівыя выразы беларускай мовы, прыказкі, фразеалагізмы, параўнанні. Такія ўстойлівыя вобразныя адзінкі, паводле У. Калесніка, — «гэта матэрыялізаваная ў сціслым і зіхоткім слове народная душа, філасофія жыцця, апраўданне чалавечай прысутнасці на зямлі, абгрунтаванне сэнсу індывідуальнага, асабістага і грамадскага, гістарычнага існавання, духоўная хартыя народа, яго пашпарт на нацыянальную тоеснасць і несмяротнасць у свеце».

Лінгвакультуралагічны змест моўных адзінак надзвычай выразна высвечваецца пры дастасаванні (сітуацыйным, кантэкстуальным, часавым) канкрэтных слоў, фразеалагізмаў да агульнай гісторыі народа, яго духоўнай культуры.

У трапнасці ўстойлівых адзінак — сам беларус з усімі яго недахопамі і добрымі якасцямі: *Ніхто не зробіць гори табе, чым сам сабе; Не з тваім ротам мышэй лавіць; На сваім сметніку і певень гаспадар; На языку мядок, а на сэрцы лядок* і г. д.

Этнічная сутнасць устойлівых адзінак найвыразней праяўляецца ў выслоўях, якія ў сваёй вобразнай аснове маюць прывязку да канкрэтных гістарычных ці іншых падзей, што адбыліся на этнічнай беларускай тэрыторыі. Гэтыя падзеі, засведчаныя ў памяці не аднаго пакалення, далучаюць нас, сучаснікаў, да пэўных дат, геаграфічных назваў, да канкрэтных гістарычных асоб (*раскалыхаўся, як брацкі звон; не фігуруйся, Грышачка; смаргонская палітыка; на валовай скуры не спішаеш*). Устойлівыя адзінкі падобнага зместу звычайна маюць у этымалагічных даведніках спецыяльны моўна-гістарычны каментарый. У кантэксце часу і культуры такія адзінкі заўсёды ўспрымаюцца і ўсведамляюцца як своеасаблівыя апазнавальныя этнічныя знакі. Беларуская фразеалогія самым цесным чынам пераплятаецца з усёй сістэмай устойлівых моўных адзінак славянскіх моў, і разам з тым яна годна выглядае і на этнагістарычным фоне еўрапейскіх моў.

Ніжэй мы звернемся да тэкстаў вясельнага абраду беларусаў; традыцыі і глыбінная сімволіка гэтага абраду ідуць далёка ў стагоддзі, яднаюць беларусаў з іншымі народамі. Нездарма ж кажуць: *Адам да Евы заляцаўся, а ўсе вінаватыя*.

Вяселле ў беларусаў раней (ды нават і цяпер) — свята роду і родаў, свята, разлічанае на некалькі дзён (іншы раз на цэлы тыдзень): *Вяселлю казала і качарга гуляць ад нядзелі да чацвярга*. Можна ўявіць сабе, колькі за гэтыя дні гучала песень і прыпевак, вобразных пажаданняў і парад, колькі яркага народнага досціпу іскрылася-пералівалася ў бясконцым

песенна-прыказачным моры. Кожная значная асоба выселля была ў цэнтры ўвагі грамады: сват і сваха (свацця), свякроў, дружкі і, зразумела ж, малады з маладою (жаніх і нявеста).

Шматлікія прыказкі і прымаўкі адлюстравалі і няпростую сацыяльную карціну вясельнага абраду, і разам з тым — спрадвечны аптымізм і няўрымсліваць беларусаў: *Хацела мама за пана, але тата ўзяў; Хацела Мар'яна замуж ісці, але браць не хочучь; аднак: Ці ж вочы драць, калі не хочучь браць?*

Жаданне выйсці замуж / аддаць замуж абыгрываецца ў шматлікіх вобразных адзінках. Вось некаторыя з іх: *Хоць бы за пенюшка, калі няма добрага жанішка; Хоць за быка, калі няма маладзіка; Хоць за вала, абы дома не была (абы замужам была); Хоць за казла, абы запаўзла; Хоць за Лыску, ды калі б быў блізка; Хоць за плута, абы тута; Хоць за старца, абы ў дзеўках не астацца; Хоць крыванос, абы бог прынёс; Хоць кульгавы, хоць насаты, абы хітры і багаты; Хоць Міхайла, абы быў паніхайла; Хоць мужык з лапаць, абы за ім не плакаць; Хоць не багаты, але зухаваты; нарэшце, Хоць які целяпей, але ўдвух яно ляпей!; але і: Чым абыякі (жаніх), то лепей ніякі. А ўсё ж: Няхай сабе мужык шкарэтка, абы я была як кветка.*

Ацэнка дзяўчынай і яе раднёю замужства, як бачым, была справай няпростай, але заўсёды рэальнай і практычнай. І гэты жыццёвы практыцызм дакладна і тонка занатоўваецца ў нескладаных на першы погляд, а ў сапраўднасці вельмі ёмістых па змесце, багатых на гумар выслоўях.

Што да жаніха, то ён быў больш вольны ў выбары: *Хоць сава, абы з другога сяла; Ці з перцам, ці не з перцам, абы са шчырым сэрцам, хаця: Ці ж ацэніш дзеўку па сукенцы ў нядзельку?*

Сямейныя адносіны таксама ацэньваліся даволі празрыста, прычым суб'ектыўнае стаўленне мужа да жонкі, а жонкі да мужа паступова акрэслівалася ў трапных выслоўях як аб'ектыўна заканамерны, непазбежны вынік: *Жонка — не бот, не скінеш; Жонка — не лапаць, з нагі не скінеш; Жонка — не рукаво, не ададраць*. З другога боку: *За добрым гаспадаром (мужам) і варона жона, — а за кепскім (благім) і княгіня загіне; За добрым мужыком трасе баба кумпяком, а за якім брыдам ходзіць грыбам.*

Назіральнасць і жыццёвая рэальнасць праявіліся ў прыказках і пры акрэсленні няпростай сітуацыі ў выпадку паўторнай ці чарговай жаніцбы: *Першая жоначка як на небе зорачка, а другая жонка як у садзе пчолка, а трэцяя жанішча як ў лесе савішча; Першая жонка ад бога, другая ад людзей, а трэцяя ад чорта прынесена.*

Традыцыйнасць побыту, спаконвечная прыродная наканаванасць нараджацца, прадаўжаць род і клапаціцца пра памяць дзеля нашчадкаў, мабыць, не давалі і не даюць чалавеку счарнец і спапяліцца ад ліхіх думак, варажай зайздрасці і ваяўнічай прагі. Паратункам у любой нездаровай сітуацыі быў гумар — добразычлівае пакепліванне, дасціпнае моўнае штукарванне з недарэчных абставін, у якіх мог апынуцца чалавек ці па волі лёсу,

ці з прычыны свайго нядбалства. І кожны раз гумар быў сімвалам няско-ранасці, сімвалам моцы і велічы духу ў сям’і.

Стагоддзямі шліфавала грамадства і прасейвала праз практыку моўнага карыстання народны досціп. І ў наш час беларуская мова (не сірата ў сям’і еўрапейскіх моў!) мае багатую спадчыну фальклорна-абрадавых тэкстаў, збораў прыказак і прымавак, параўнанняў і ўстойлівых вобразных адзінак. Дыямантавым вянком аздабляе гэтае багацце кожны дзень жыцця белару-са — ад калыскі да апошніх дзён. І ні хвіліны, ні імгнення без усмешкі!

«Датуль ні ды еж, пакуль рот свеж, бо як памрэш, то й калом не ўпрэш», — проста фармулюе жыццёвую сутнасць чалавек, але заўсёды ў пэўных абставінах ён сотні і тысячы разоў канкрэтызуе гэтую формулу, дзе цёмнае абавязкова ўраўнаважыцца светлым, а суровае, сур’ёзнае — камічным, жартоўным, поўным іскрыстага гумару.

Даследаванне лінгвакультуралагічнага зместу ўстойлівых адзінак беларускай мовы — найкаштоўнейшага матэрыялу этнакультурнага даробку нацыі — можна і трэба весці грунтоўна і шырока. Этналінгвістычнае і лінгвакультуралагічнае вывучэнне фразеалогіі роднай мовы дапаможа выразней выявіць нацыянальную адметнасць культурна-гістарычнай спадчыны нашага народа.

Яўген Іваноў (Магілёў, Беларусь)

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК АБ’ЕКТ ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎСТВА (ПРЫ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК ЗАМЕЖНАЙ І ЯК ДРУГОЙ ВА ЎМОВАХ БЛІЗКАРОДНАСНАГА РУСКА-БЕЛАРУСКАГА БЛІНГВІЗМУ)

Лінгвакраіназнаўства — гэта такі падыход да выкладання (і вывучэння) мовы, калі раскрываецца сувязь моўных адзінак з культурай, гісторыяй, побытам народа і ажыццяўляецца засвойванне чалавекам, які вырас у асяроддзі адной нацыянальнай (ці этнічнай) культуры, асноўных фактаў, норм і каштоўнасцей другой нацыянальнай (ці этнічнай) культуры. Лінгвакраіназнаўства як навучальная дысцыпліна мае ўласны спосаб (канал) падачы інфармацыі — з дапамогай самой мовы і ў працэсе яе практычнага вывучэння.

Агульная тэорыя лінгвакраіназнаўства як уласна філалагічнай (пераважна лінгвістычнай) і лінгвадыдактычнай дысцыпліны распрацоўваецца ўжо амаль трыццаць гадоў.

Беларуская мова таксама вывучаецца як замежная, але пераважна не ў Беларусі, а за яе межамі (праўда, пакуль што не так шырока, як, напрыклад, руская мова), у інстытутах славістыкі многіх буйнейшых універсітэтаў Усходняй і Заходняй Еўропы, ЗША і Канады, у некаторых з якіх існуюць нават асобныя аддзяленні беларусістыкі. Беларускую мову, дарэчы, вывучаюць нават у Японіі¹. Разам з тым беларускае лінгвакраізназнаўства яшчэ толькі пачынае тэарэтычна і практычна распрацоўвацца ў беларусістыцы.

Праблема лінгвакраізназнаўчага апісання беларускай мовы была пастаўлена аўтарам у дакладзе яшчэ на Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і ў мове» (Мінск, 5–7 кастрычніка 1994 г.)². Асноўныя пытанні лінгвакраізназнаўчай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай мовы аўтар выклаў на матэрыяле моўных афарызмаў у працы «Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраізназнаўчай рэпрэзентацыі» (Мінск, 1998)³.

У галіне ж лексікаграфічнай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай мовы практыка пакуль што значна апярэджае тэорыю. Праблемы распрацоўкі прынцыпаў укладання і структуры лінгвакраізназнаўчых слоўнікаў беларускай мовы маюць пакуль што толькі эмпірычную рэалізацыю на матэрыяле апісання нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай моўнай афарыстыкі ў адзіным ў беларусістыцы лінгвакраізназнаўчым «Слоўніку прыказак, прымавак і крылатых выразаў» С. Ф. Івановай і Я. Я. Іванова⁴. Гэты слоўнік быў падрыхтаваны ў межах рэалізацыі вядомай праграмы «Абнаўленне гуманітарнай адукацыі ў Беларусі» былога Беларускага Фонду Сораса сумесна з Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь па выніках адкрытага рэспубліканскага конкурсу падручнікаў і навучальных дапаможнікаў для ВНУ і школ (што адбыўся ў 1994–1995 гг.).

Нацыянальна-культурная інфармацыя акумуляецца пераважна ў намінацыйных адзінках мовы, семантыка якіх (у процілегласць рэляцыйным

¹ Дзюн-іці Сато. Выдаецца беларуска-японскі і японска-беларускі слоўнік // Кантакты і дыялогі. 1998. № 9. С. 21; Запрудскі С. [Рэц.] Руносукэ Курода. Частотны слоўнік беларускай мовы. 1500 слоў. Токіо, 1998. 171 с. // Кантакты і дыялогі. 1999. № 1. С. 27–28.

² Іваноў Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка моўнай афарыстыкі (Лінгвакраізназнаўчы аспект) // Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і в мове: Тез. докл. Міжнарод. науч. конф. (5–7 октября 1994 г.): В 2-х ч. Мн., 1994. Ч. 2. С. 55–57.

³ Іваноў Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраізназнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі) // Іванова С. Ф., Іваноў Я. Я., Мячкоўская Н. Б. Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы). Мн., 1998. С. 33–62.

⁴ Іванова С. Ф., Іваноў Я. Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраізназнаўчы дапаможнік. Мн., 1997.

моўным значэнням) прама і непасрэдна адлюстроўвае прадметы, з’явы, якасці, працэсы і г. д. пазамоўнай рэчаіснасці.

Шмат якія намінатыўныя адзінкі беларускай мовы маюць лінгвакраіназнаўчую каштоўнасць. Найперш яны адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру як цэласныя моўныя знакі (у прыватнасці, фразеалагізмы і моўныя афарызмы — комплексна, г. зн. спалучэннем усіх сваіх кампанентаў). Гэта перш за ўсё датычыць назваў рэалій матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, жывёльнага і расліннага свету Беларусі, імёнаў людзей і геаграфічных назваў і г. д., а таксама асаблівасцей светаўспрымання беларусаў і іх сацыяльных паводзін. З другога боку, намінатыўныя адзінкі беларускай мовы адлюстроўваюць нацыянальную культуру Беларусі элементамі свайго семантычнага (а фразеалагізмы і моўныя афарызмы яшчэ і лексіка-семантычнага) складу, гэтак званай «фонавай»⁵ семантыкі. І нарэшце, фразеалагізмы і моўныя афарызмы беларускай мовы адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру сваімі «прататыпамі», паколькі генетычна свабодныя спалучэнні слоў самім сваім з’яўленнем (і далейшым замацаваннем у маўленні) абавязаны пэўным звычаям, традыцыям, своеасаблівасцям побыту і духоўнага свету беларусаў, гістарычным падзеям, што ў розныя часы адбываліся ў Беларусі, і інш.

Найбольшую ж лінгвакраіназнаўчую каштоўнасць маюць тыя намінатыўныя адзінкі беларускай мовы, якія належаць да гэтак званых «безэквівалентных» — такіх слоў, фразеалагізмаў ці моўных афарызмаў, якія немагчыма супаставіць з якім-небудзь іншымоўным паняццем і адпаведна гэтаму нельга перакласці адэкватнымі моўнымі сродкамі (гэтыя словы, фразеалагізмы ці моўныя афарызмы ў строгім сэнсе слова перакладальныя). Безэквівалентнай тая ці іншая намінатыўная адзінка беларускай мовы можа быць у адносінах не да ўсіх іншых моў свету, а толькі да пэўнай іншай мовы (англійскай, польскай, рускай і г. д.). У беларусістыцы дагэтуль існуе толькі адна спроба сістэматычнага апісання безэквівалентных намінатыўных адзінак беларускай мовы — гэта невялікі, але вельмі цікавы слоўнічак беларускай безэквівалентнай (у рускамоўным дачыненні) лексікі «Самабытнае слова» (Мінск, 1994) І. Р. Шкрабы⁶. Безэквівалентнасць жа фразеалагізмаў і моўных афарызмаў можа мець не толькі ўласна семантычную, але яшчэ і лексіка-семантычную і семантыка-граматычную прыроду.

Пры вызначэнні спецыфікі нацыянальна-культурнай семантыкі намінатыўных адзінак беларускай мовы як аб’екта лінгвакраіназнаўства, акрамя згаданага, трэба ўлічваць яшчэ і спецыфічныя сацыялінгвістычныя і лінгва-

⁵ Паводле прынятай у рускім лінгвакраіназнаўстве тэрміналогіі, параўн.: Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. М., 1990. С. 43.

⁶ Шкраба І. Р. Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (У рускамоўным дачыненні). Мн., 1994.

дыдактычныя фактары, найперш параўнальна невялікі «ўзрост» беларускай літаратурнай мовы, якая ў сваім гутарковым варыянце (ды і ў пэўнай частцы літаратурна-мастацкага тэкстаў) застаецца вельмі блізкай мясцовым гаворкам Беларусі. Па-другое, беларуская мова на працягу амаль усяго свайго гістарычнага развіцця знаходзілася пад моцным уплывам польскай і рускай моў і культур, а ўздзеянне рускай працягваецца і зараз на фоне вельмі абмежаванай сферы ўжывання беларускай мовы пры існаванні ў Беларусі дзвюх дзяржаўных моваў — беларускай і рускай, і таму, па-трэцяе, тыя іншаземцы, хто жадае вывучыць беларускую мову, звычайна або ўжо добра валодаюць рускай (як найбольш вядомай з усіх славянскіх моў), або вывучаюць яе паралельна з беларускай, або больш-менш знаёмыя з умовамі жыцця народаў усходняй Славіі, гісторыя і культура якіх мае шмат агульнага. Апошнія два фактары трэба абавязкова ўлічваць пры вызначэнні лінгвакраіназнаўчай каштоўнасці і спосабаў апісання нацыянальна-культурнай семантыкі тых намінацыйных адзінак беларускай мовы, якія маюць (ці мелі) агульны нацыянальна-культурны кампанент з рускай, польскай ці іншымі славянскімі мовамі.

Так ці інакш, аб'ектам лінгвакраіназнаўчага апісання мусяць быць толькі тыя намінацыйныя адзінкі, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Нацыянальна-культурная семантыка намінацыйных адзінак тэрытарыяльных дыялектаў павінна апісвацца ў межах лінгвакраязнаўства — дысцыпліны, якая яшчэ чакае свайго агульнага эпістэمالагічнага і метадалагічнага вызначэння⁷. Аднак неабходнасць распрацоўкі яе цалкам відавочная, асабліва на матэрыяле тых моў, дыялектная дыферэнцыяцыя якіх дэтэрмінуе структуру моўнай камунікацыі адпаведнай нацыі ці адпаведнага этнасу. Нацыянальна-культурная семантыка намінацыйных адзінак сацыяльных дыялектаў таксама павінна апісвацца асобна, хаця не выключана менавіта лінгвакраіназнаўчая патрэба ў такіх апісаннях. Яна можа ўзнікнуць тады, калі сацыяльна афарбаваная лексіка, фразеалогія і моўная афарыстыка не толькі маюць значную ўздзельную вагу ў гутарковай літаратурнай мове, але і з'яўляюцца паказчыкам пэўных сацыяльна-культурных адметнасцяў грамадства.

Разам з гэтым асобныя намінацыйныя адзінкі і тэрытарыяльных, і сацыяльных дыялектаў могуць быць прадметам лінгвакраіназнаўчага апісання нацыянальна-культурнай семантыкі мовы, але толькі тады, калі яны або шырока функцыянуюць у літаратурнай мове і вядомыя ўсім яе носьбітам, або ўжываюцца ў вядомых мастацкіх ці публіцыстычных тэкстах, якія, у сваю чаргу, з'яўляюцца вызначальным нацыянальна-культурным кампанентам сацыяльна-культурнай гісторыі пэўнага народа. Напрыклад, калі адной з актуальных праблем лінгвакраіназнаўчай рэпрэзентацыі рускай

⁷ Карпенко М. А. Понятия «лингвокультурология», «лингвострановедение», «лингвокраеведение» и их соотношение // Язык и культура. К., 1992. Т. 3. С. 89–91.

мовы бачыцца апісанне нацыянальна-культурнай семантыкі разнастайных слэнгаў, што з'яўляюцца (разам з прастамоўнымі формамі) адметнай часткай гэтак званых «моў буйных гарадоў» (Масквы, Санкт-Пецярбурга і інш.⁸), то пры лінгвакраізнаўчым апісанні беларускай мовы вельмі актуальны зварот да тэрытарыяльных дыялектаў, намінацьёўных адзінкі якіх даволі шырока функцыянуюць і ў гутарковым варыянце сучаснай беларускай літаратурнай мовы, і ў мове беларускай мастацкай літаратуры.

Да нацыянальна-культурнага кампанента беларускай мовы таксама могуць належаць намінацьёўных адзінкі, якія з'яўляюцца зараз агульнаўжывальнымі ў беларускай, рускай, украінскай ці польскай мовах, а ў некаторых выпадках трапілі ў беларускую мову шляхам запазычання. Параўн., напрыклад, моўныя афарызмы бел. *вольнаму – воля* <, а *шалёнаму – поле*> і рус. *вольному воля* <, *спасённому рай*>. З'яўленне другой часткі ў апошняй беларускай прыказцы мае глыбокія міфалагічныя карані і тлумачыцца тым, што ва ўсходнеславянскім фальклоры выхад «у поле» сімвалізуе выхад у свет смерці. Чалавек з неўнармаванай псіхікай таксама лічыўся прыналежным свету смерці. Актualізацыя менавіта гэтых вобразаў у беларускім варыянце перафразавання агульнага для ўсходнеславянскіх моў выразу *вольнаму – воля* і складае нацыянальна-культурную адметнасць гэтай беларускай прыказкі.

Прыналежнасць да нацыянальна-культурнага кампанента беларускай мовы намінацьёўных адзінак такога кшталту (як, дарэчы, і тых лексем, фразеалагізмаў ці моўных афарызмаў, ужыванне якіх у сучаснай беларускай літаратурнай мове з розных прычын абмежаванае) і адпаведна іх лінгвакраізнаўчую каштоўнасць можна абгрунтаваць яшчэ і тым, што агульнавядомасць (агульнаўжывальнасць) тых ці іншых намінацьёўных адзінак мовы залежыць ад актуальнасці ў сацыяльным і культурным жыцці народа тых рэалій, якія азначаюцца адпаведнымі адзінкамі. А гэта значыць, што яны ўваходзяць у склад таго «мінімуму» намінацьёўных адзінак (для моўных афарызмаў — адпаведнай часткі так званага «парэміялагічнага мінімуму» мовы⁹), у якім адлюстраваны асноўныя ўмовы існавання пэўнага этнасу ці пэўнай нацыі, своеасаблівы мікракосм тых рэалій і паняццяў, што вызначаюць унікальнасць этнічнай ці нацыянальнай культуры.

Такім чынам, у сучаснай беларускай літаратурнай мове існуе цэлы пласт намінацьёўных адзінак, адметных сваёй нацыянальна-культурнай семантыкай. Іх лінгвакраізнаўчае апісанне павінна праводзіцца асобна ў межах лінгвакраізнаўчых слоўнікаў, непасрэдна зарыентаваных на практыку выкладання беларускай мовы як замежнай.

⁸ Параўн.: McLovsky T., Klyne M., Chtchouplov A. Slang encyclopedia of Moscow tusovka. London, 1997.

⁹ Пермяков Г. Л. Основы структурной паремииологии. М., 1988. С. 143–169.

Разам з тым лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі беларускай мовы мусяць быць не менш карыснымі і для тых, хто вывучае беларускую мову як няродную ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму, бо пераважная большасць рускамоўных жыхароў Беларусі натуральна зарыентавана на рускую культуру і мала знаёма або зусім не знаёма з беларускай.

З улікам таго, што беларуская мова з'яўляецца ў Беларусі дзяржаўнай і абавязкова вывучаецца ва ўсіх без выключэння сярэдніх навучальных установах, яе лінгвакраіназнаўчае вывучэнне набывае не толькі асаблівую навуковую і дыдактычную вартасць, але і выключную сацыяльна-культурную значнасць, з'яўляецца адной з галоўных задач беларускага лінгвакраіназнаўства і павінна спецыяльна распрацоўвацца ў беларусістыцы як на тэарэтычным, так і на практычным узроўнях.

Міхал Кандрацюк (Беласток, Польшча)

ДАСЛЕДАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ АНАМАСТЫКІ НА ТЭРЫТОРЫІ ПАЎНОЧНА-ЎСХОДНЯЙ ПОЛЬШЧЫ

Памежная тэрыторыя паўночна-ўсходняй Польшчы — гэта, з гістарычнага пункту погляду, частка Падляшша і сумежныя з ім на усходзе землі Вялікага Княства Літоўскага. З даўніх часоў яна была месцам сутыкнення балцкіх і славянскіх плямёнаў, а з XIV па XVIII ст. тут сустракаліся і перасякаліся хвалі польскага (мазавецкага) засялення, што ішло з захаду, і беларускага гродзенскага з дамешкам літоўскага і яцвяжскага ды беларускага ваўкавыскага — з усходу, а таксама заходнепалескага валынска-брэсцкага з поўдня — з-над Буга.

У кожным з гэтых засяленчых кірункаў пераважаў пэўны пласт пасяленцаў. З захаду пасялялася пераважна дробная мазавецкая шляхта, якая пражывала цэлымі родамі ў некалькіх (часам больш за дзесятак) суседніх вёсках на суцэльнай тэрыторыі. З усходу і поўдня ў гэтай хвалі пераважалі сяляне. Найбольш высокі грамадскі ранг сярод усходнеславянскага насельніцтва на Падляшшы мелі пугныя баяры. Яны жылі ў вёсках пераважна паблізу старажытных гарадоў, такіх, як Бельск, Бранск, Драгічын, Мельнік, Сураж і Нарва. Яцвяжскія плямёны амаль да канца XIII ст. займалі землі на поўнач ад ракі Бебжа. Яны былі канчаткова разбіты крыжакамі ў 1283 годзе¹.

¹ Wiśniewski J. Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku // Acta Baltico-Slavica (далей: ABS). Białystok, 1964. Т. I. S. 115–135; Яго ж. Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do >

На Беласточчыне і ў невялікай паўднёвай частцы Сувальшчыны цяпер пражываюць, акрамя польскага насельніцтва, таксама беларуская, украінская супольнасці і татарская этнічная група. Да Другой сусветнай вайны ў гарадах і мястэчках пражывала вельмі многа яўрэяў. Асобныя іх сем'і сустракаліся і ў вёсках. На дадзенай тэрыторыі побач з польскімі гаворкамі выступаюць беларускія і ўкраінскія, а ў некаторых мясцовасцях (Аўгустуў, Бор, Габовэ Гронды) сустракаецца таксама руская гаворка старавераў, што калісьці тут пасяліліся.

У многіх вёсках польская гаворка суіснуе з беларускай ці ўкраінскай. Насельніцтва большасці вёсак, асабліва ўсходняй памежнай паласы, з'яўляецца двюхмоўным. Літоўскія гаворкі захаваліся на сучаснай тэрыторыі толькі на поўнач ад мястэчка Сейны і ракі Марыха, левага прытока Чорнай Ганчы. На астатняй тэрыторыі не сустракаюцца вёскі з літоўскім насельніцтвам. Пра іх існаванне ў мінулым сведчаць толькі геаграфічныя і асабовыя назвы, якія захаваліся дагэтуль.

Этнічная і моўная разнароднасць даўняга засялення на тэрыторыі паўночна-ўсходняй Польшчы і пераменная прыналежнасць гэтых земляў да розных дзяржаў і адміністрацыйных адзінак прывялі да ўзнікнення вельмі цікавых геаграфічных і асабовых назваў у дадзеным рэгіёне, вельмі разнастайных у моўных, семантычных і словаўтваральных адносінах. Побач з польскімі тапонімамі і антрапонімамі тут выступаюць усходнеславянскія і балцкія назвы, а таксама змешаныя польска-беларускія, польска-ўкраінскія і славянска-балцкія, у асноўным польска-літоўскія і беларуска-літоўскія ўтварэнні.

Пачатак зацікаўлення аномастыкай названага рэгіёна звязаны з даследаваннямі гісторыкаў і мовазнаўцаў, што датычылі яцвягаў, іх лакалізацыі, назвы і мовы, і шырэй — праблематыкі балта-славянскіх моўных сувязей. Гэтыя пытанні ў шырокім плане аналізуюцца ва ўступе да маёй кніжкі «Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego» (Вроцлаў, 1985), а таксама ў артыкуле «Bałtyzmu w onomastyce na zachodnich rubieżach Wielkiego Księstwa Litewskiego» (Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Литовский просветитель Мартинас Мажвидас и книжная культура Великомо княжества Литовского его времени», 18–19.XI.1998 года, Масква). Сярод пачынальнікаў гэтых даследаванняў можна назваць гісторыкаў: А. Каміньскага, Е. Налепу, Е. Вісьнеўскага, мовазнаўцаў: К. Бугу, К.-О. Фалька, Я. Атрэмбскага, Я. Сафарэвіча і інш.²

> połowy XVII wieku // Навуковы зборнік, 2. Беласток, 1964. С. 3–38; Яго ж. Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku // Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego. Białystok, 1967. S. 13–249; Яго ж. Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne. ABS. 1977. T. XI. S. 7–80.

² Гл.: Kondratiuk M. Badania onomastyczne w regionie białostockim: Stan i perspektywy // Rocznik Białostocki. 1981. T. XIV. S. 305–323.

Спецыфіка тэрыторыі, на якой даследуюцца геаграфічныя ці асабовыя назвы, вызначае мэту гэтых даследаванняў, часта прымушае выкарыстоўваць своеасаблівыя метады. У даследаваннях памежных і змешаных у моўных адносінах тэрыторый важным патрабаваннем з'яўляецца ўлік субстратных з'яў і ўзаемных моўных уплываў. Для славянска-балцкага памежжа вялікае значэнне мае акрэсленне мяжы распаўсюджання геаграфічных і асабовых назваў балцкага паходжання, галоўным чынам літоўскага і прускага, на цяперашніх польскіх землях і вызначэнне велічыні і характару балцкіх уплываў на польскую тапанімію і антрапанімію ў розных гістарычных перыяды.

На польска-беларускім і польска-ўкраінскім памежжы аналіз геаграфічных і асабовых назваў павінен акрэсліць першапачатковыя межы паміж усходнімі і заходнімі славянамі, а таксама другаснае, польскае ўздзеянне на першапачаткова рускія (усходнеславянскія) тэрыторыі, і наадварот, усходнеславянскае ўздзеянне на тэрыторыі першапачаткова польскія. У даследаваннях этнічных стасункаў у рання гістарычныя перыяды, асабліва ў сярэднявеччы і на пачатку новай эпохі, у прыватнасці пры вызначэнні этнічных межаў, адзіным практычным крытэрыем застаюцца толькі моўныя паказчыкі ў выглядзе мясцовых назваў і асабовых імёнаў. Моўныя дадзеныя ў даследаванні літоўска-ўсходнеславянскага памежжа трэба рэцэньваць несумненна вышэй, чым археалагічныя крыніцы, паколькі статыстычныя перапісы, якія ўлічвалі таксама нацыянальнасць, пачалі ў Еўропе праводзіць толькі з паловы XIX стагоддзя, а ў Літве — у канцы гэтага стагоддзя, — як сцвярджаюць вядомыя гісторыкі Ежы Ахманьскі і Ежы Налеп³.

Выкарыстанне адпаведнай навуковай метадалогіі анамастычных даследаванняў, асабліва пры аналізе матэрыялаў з тэрыторыі былых і сучасных моўных памежжаў, патрабуе ўлічваць у даследаваннях, акрамя афіцыйных формаў уласных назваў, што існуюць цяпер, таксама запісы назваў з гістарычных крыніц і сучасныя дыялектныя формы. З гэтага пункту погляду вялікую вартасць маюць работы па збору як дыялектных матэрыялаў, так і гістарычных крыніц.

У галіне збору і доступу да анамастычных матэрыялаў мы назіраем значны прагрэс. Існуючыя гістарычныя крыніцы: «Wody wigierskie i huciańskie» К. О. Фалька (1941, ч. 2) дапоўнілі «Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576», выдадзеныя Е. Тапольскім і Е. Вільнеўскім, а таксама гістарычныя матэрыялы ў розных працах гісторыкаў — С. Александровіча, З. Сакалоўскага, Я. Тышкевіча, А. Выробиша і асабліва ў заснаваных на дакументальных крыніцах даследаваннях Е. Вільнеўскага і інш.

³ Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981. S. 6, 14–16, 45–48; Nalepa J. W sprawie siedzib Jaćwiegów // Rocznik Białostocki. Warszawa, 1981. T. XIV. S. 117–137.

Па Беласточчыне і Сувальшчыне мы маем мала друкаваных крыніц. Загінулі амаль усе гарадскія і земскія кнігі Падляшскага ваяводства, шмат дакументаў па іншых раёнах знаходзіцца за мяжою. Не існуе ўвогуле друкаваных крыніц для XVII і XVIII стст. Іх месца вымушаны запоўніць рукапісныя дакументы, такія, як падатковыя рэестры, інвентарныя вопісы старастваў і лясніцтваў, «люстрацыі» ваяводстваў, апісанні парафіяў і метрычныя кнігі. Асноўнай каштоўнасцю кніг, дзе запісаны дадзеныя аб хрышчэннях, шлюбах і смерці, з'яўляецца вялікая верагоднасць адпаведнасці запісу гучанню назвы. У гэтых кнігах выступаюць таксама дыялектныя формы назваў вёсак і людзей.

Неацэнную навуковую вартасць і аснову для разнастайных тапанамастычных даследаванняў уяўляюць сабой дыялектныя назвы тапонімаў і мікратапонімаў, сабраныя ў кожнай вёсцы і запісаныя ў транскрыпцыі філолагамі: Тамарай Бух (з часткі тэрыторыі літоўскага гаворак), Янам Галубоўскім (з сярэдняй паласы былога Бельскага павета), Міхалам Кандрацюком, Мікалаем Урублеўскім і Тадэвушам Зданцэвічам з тэрыторыі 11 паветаў былога Беластоцкага ваяводства, г.зн. з паветаў Сувальскага, Сейненскага, Аўгустоўскага, Дуброўскага, Монькаўскага, Сакольскага, Беластоцкага, Лапскага, Бельскага, Гайнаўскага і Сямяціцкага. Геаграфічныя назвы былі сабраны ў 1960–1971 гг. пад кіраўніцтвам праф. А. Абрэмбскай-Яблоньскай (загадвала кафедрай беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта) па даручэнні Камісіі вызначэння назваў мясцовасцей і фізіяграфічных аб'ектаў пры Савеце Міністраў ПНР⁴.

Сярод анамастычных прац аб айконімах найбольш значымі з'яўляюцца манаграфіі, прысвечаныя ўсім мясцовым назвам параўнальна вялікай тэрыторыі⁵. Храналагічна першая праца М. Кандрацюка: «Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny» (1974) прысвечана моўнаму аналізу прыблізна 1600 назваў паселішчаў на тэрыторыі польска-беларуска-ўкраінскага памежжа паміж Бугам і Супраслю. Пры аналізе мясцовых назваў былі ўзяты пад увагу друкаваныя і рукапісныя гістарычныя

⁴ Камплект дыялектных матэрыялаў, г.зн. рукапісы і машынапісы, захоўваюцца на Кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта. Частка запісаў геаграфічных назваў, што належалі да мікратапонімаў, была выдадзена выдавецтвам Варшаўскага ўніверсітэта пад падманым загаловам і аўтарствам: Barszczewska N., Głuszkowska J., Jasińska T., Smułkowska E. Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski. Warszawa, 1992–1995 (у трох частках). Больш адэкватным акрэсленнем была б назва «індэкс» для ўсяго выдання, а таксама замена аўтараў укладальнікамі або выдаўцамі, бо ніхто з «аўтараў» не браў удзелу ў зборы анамастычных матэрыялаў, а алфавітны пералік мікратапонімаў не ўключае ў сябе элементаў, уласцівых паняццю слоўніка.

⁵ Акрамя разгледжаных ніжэй манаграфій можна назваць працу: Кандрацюк М. Некаторыя асаблівасці тапаніміі ўсходняй Беласточчыны // Навуковы зборнік, 3. Беласток, 1974. С. 9–36. Рыхтуецца да выдання манаграфія М. Кандрацюка «Nazwy miejscowe północnej Białostoczczyzny», г.зн. на поўнач ад рэкаў Супраслі і Нарвы да вусця Бебжы і да Аўгустоўскага канала. Не называю тут шэрагу больш дробных артыкулаў.

крыніцы, а таксама сучаснае гучанне дыялектных назваў, большасць якіх аўтар сам сабраў на месцах. У працы, акрамя семантычна-словаўтваральнай класіфікацыі назваў і іх этымалогіі, паказаны моўныя змены, што адбываліся ў гісторыі назваў, і міжмоўныя стасункі ў святле даследаваных тапонімаў, а таксама славянска-балцкія адносіны.

Другая манаграфія такога тыпу (выдадзеная ў дзвюх частках) — гэта кандыдацкая дысертацыя Ірэны Галіцкай «Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny» (Варшава, 1976–1978, ч. 1–2), якая ахоплівае даўнія паветы: Граеўскі, Кольнаўскі, Ламжынскі, Замбраўскі, Монькаўскі, Высокамазавецкі і часткова Аўгустоўскі, Беластоцкі, Бельскі і Сямяціцкі. Аўтар дае этымалогію і семантычную класіфікацыю назваў і шматлікія моўныя каментарыі, улічвае таксама дыялектныя формы аналізаваных назваў, сабраныя на месцах рознымі асобамі па патрабаванню згаданай вышэй Камісіі вызначэння назваў мясцовасцей. Дысертацыя І. Галіцкай ахоплівае тапонімы таксама часткі Беластоцкага, Лапскага, Бельскага і Сямяціцкага паветаў, якія аналізуецца ў манаграфіі М. Кандрацюка. У гэтай працы І. Галіцкая не заўважае, аднак, многіх назваў мясцовасцей балцкага паходжання (напрыклад: *Narajki, Rekle, Szepietowo*), іншыя ўвогуле апускае (напрыклад: *Gińce, Gugny, Klewianka, Masie, Mejły, Jadeszki, Skierwiny*), не аналізуе ні польска-ўсходнеславянскіх, ні славянска-балцкіх моўных адносін.

Даследаваннем, прысвечаным балцкім уплывам на мясцовыя назвы польска-беларускага памежжа паміж Аўгустоўскім каналам на поўначы і ракою Буг на поўдні, з’яўляецца дысертацыя: «Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego» (Вроцлаў, 1985) М. Кандрацюка. У гэтай працы, акрамя словаўтваральнага і этымалагічнага аналізу каля 1000 пэўных або магчымых балтызмаў, выдзеленых з 23 тысяч сучасных геаграфічных назваў, разглядаюцца спосабы славізацыі балцкіх назваў, указваюцца месцы згущэння балтызмаў, даюцца заўвагі і высновы аб даўніх этнічных і моўных зносінах на даследаванай тэрыторыі. На картах паказаны галоўныя лініі дыялектных падзелаў дадзенай тэрыторыі і балтызмы ў айконімах і мікратапонімах.

Геаграфічным апелятывам Беластоцчыны прысвяціў сваю кандыдацкую дысертацыю: «Terminologia geograficzna w ruskich gwarach Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim» (Варшава, 1981) Чэслаў Лапіч. Базыль Ціханюк апублікаваў у Аполі ў 1986 г. манаграфію «Odpelatywne nazwy terenowe południowej Białostoczczyzny. Słownik topoosnów». Яна грунтуецца на матэрыялах, сабраных згаданымі вышэй асобамі ў Бельскім, Гайнаўскім і Сямяціцкім паветах па патрабаванню Камісіі вызначэння назваў мясцовасцей.

У галіне антрапаніміі спачатку даследаваліся назвы жыхароў, утвораныя ад назваў вёсак і гарадоў у Беластоцкім ваяводстве⁶. Потым з’явіліся першыя згадкі і артыкулы пра асабовыя назвы гэтага рэгіёна. Яны закраналі

ў асноўным літоўскія і славянскія антрапанімы, якія былі змешчаны ў друкаваных і рукапісных крыніцах XVI ст. Антрапанімію Беласточчыны даследавалі З. Абрамовіч, А. Берлінска, Л. Цітка (Крук), Л. Дацэвіч, М. Кандрацюк, Б. Ціханюк і інш. У канцы 80-х і ў 90-я гады апублікаваныя значныя навуковыя працы і манаграфіі, прысвечаныя антрапаніміі XVI і XVII стст. Тэрыторыі паміж Аўгустоўскім каналам і ракой Нарвай прысвечана праца Л. Цітка «Antroponimia polsko-białoruskiego pogranicza w XVI wieku» (машынапіс). Антрапанімію паўднёвай Беласточчыны ў XVI ст. распрацаваў Б. Ціханюк у кнізе «Antroponimia południowej Białostoczczyzny w XVI wieku» (Аполе, 1988). А. Берлінска абараніла кандыдацкую дысэртацыю «Antroponimia Tykocina od XVI do XIX wieku» (машынапіс). У выдавецтве Філіяла Варшаўскага ўніверсітэта выйшлі дзве доктарскія дысэртацыі: Зофіі Абрамовіч «Imiona chrzestne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym, lata 1885–1985» (Беласток, 1993) і Леанарды Дацэвіч «Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim XVI–XVII wieku» (Беласток, 1994). Выйшаў таксама «Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny XV–XVII wieku», падрыхтаваны аўтарскім калектывам у складзе З. Абрамовіч, Л. Цітка, Л. Дацэвіч, пад рэдакцыяй Л. Дацэвіч і выдадзены ў двух тамах (Беласток, 1997–1998).

Даследаванне беларускіх і ўвогуле ўсходнеславянскіх уплываў у сучаснай антрапаніміі беластоцкага рэгіёна павінна праводзіцца комплексна, з улікам усіх прозвішчаў, імёнаў, мянушак і клічак, якія функцыянуюць у гэтай вельмі стракатай у культурных, моўных і канфесійных адносінах мясцовасці.

Побач з афіцыйнымі формамі прозвішчаў і імёнаў павінны прыводзіцца іх дыялектныя формы (пры імёнах — таксама іх памяншальныя формы), запісаныя непасрэдна на месцах, а ў выпадку дзвюхмоўнага насельніцтва пажаданым было б запісваць народнае гучанне прозвішчаў у абедзвюх моўных версіях. Сабраны такім чынам матэрыял з усёй Беласточчыны і часткі Сувальшчыны складзе ґрунтоўную, шырокую аснову для вызначэння ўсходнеславянскіх уплываў у антрапаніміі гэтага рэгіёна, а таксама для выяўлення ўзаемасувязей і інтэрферэнцыі, што адбываюцца ў славянскіх мовах (польскай і беларускай, польскай і ўкраінскай, беларускай і ўкраінскай), і кантактаў паміж славянскімі і балцкімі мовамі.

Варта сказаць, што на Кафедры беларускай філалогіі Інстытута ўсходнеславянскай філалогіі Беластоцкага ўніверсітэта ўжо некалькі гадоў вядзецца падрыхтоўчая праца па стварэнню ў недалёкай будучыні «Słownika współczesnych nazwisk mieszkańców regionu białostockiego». Задума збору

⁶ Kondratiuk M. Tendencje słowotwórcze w nazwach mieszkańców na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. 1969. T. 8. S. 191–200; Яго ж. Назвы жыхароў, утвораныя ад назваў вёсак і гарадоў, у гаворках усходняй Беласточчыны // Беларускае і славянскае мовазнаўства. Мн., 1972. С. 183–190.

ўсіх прозвішчаў з тэрыторыі Беластоцчыны пачала ажыццяўляцца мною ўжо ў 1960–1971 гг. падчас працы над рэгістрацыяй назваў мясцовасцей і фізіяграфічных аб’ектаў, што праводзілася па даручэнню Камісіі вызначэння назваў мясцовасцей пры Савеце Міністраў ПНР. Сумесна з калегамі (М. Урублеўскі, Т. Зданцэвіч і Я. Галубоўскі) у кожнай вёсцы, акрамя фізіяграфічных назваў, мы запісвалі прозвішчы з найбольшай частотнасцю, пераважна ў дыялектнай форме, якой карысталіся мясцовыя інфарматыры, або ў афіцыйным і дыялектным выглядзе. Толькі пастанова строга вызначаных задач студэнтам, што апрацоўвалі прозвішчы жыхароў асобных гмінаў і гарадоў у выглядзе дыпломных работ пад маім кіраўніцтвам, дала магчымасць запісаць усе прозвішчы ў асобных вёсках у афіцыйнай форме, якая падаецца ў пашпартах і персанальных анкетах, а таксама ў дыялектным выглядзе з улікам іх вымаўлення рознымі пакаленнямі.

Слоўнік ахоплівае ўсе прозвішчы, якія цяпер ужываюцца на тэрыторыі 60 гмінаў былога Беластоцкага ваяводства і суседніх гмінаў Ломжынскага і Сувальскага ваяводстваў. Мяркуецца падаваць прозвішчы ў афіцыйнай форме і дыялектным выглядзе (калі такая форма існуе), а таксама ўказваць частотнасць і геаграфію кожнага прозвішча і яго этымалогію.

Прозвішчы будуць размешчаны ў алфавітным парадку паводле афіцыйнага гучання. Загалоўкамі слоўнікавых артыкулаў выступаць не толькі словы, утварэння ад прозвішчаў з аднолькавай асновай, але і фанетычныя і графічныя варыянты таго ж самага прозвішча. Прозвішчы з аднолькавай этымалогіяй будуць аб’яднаны спасылкамі.

Сучасны стан падрыхтоўкі «Słownika nazwisk» можна акрэсліць як этап збору матэрыялаў і іх размяшчэння ў картатэцы. Зараз картатэка налічвае звыш 12 тысяч словаформаў, не ўлічваючы прозвішчаў, якія паўтараюцца. Сабраны матэрыял прыблізна з 50 вясковых гмінаў і некалькіх гарадоў, г. зн. з 4/5 усёй тэрыторыі.

У польскай антрапаніміі гэта будзе першая спроба поўнага прадстаўлення прозвішчаў разнастайнага ў шмат якіх адносінах рэгіёна.

KILKA UWAG DO SPOSOBU ZAPISYWANIA ŁACINKĄ TOPONIMÓW BIAŁORUSKICH WE WSPÓŁCZESNEJ KARTOGRAFII BIAŁORUSKIEJ

W roku 1993 wydana została przez Komitet Geodezji przy Radzie Ministrów Republiki Białoruś mapa przeglądowo-topograficzna kraju z danymi skażenia radiacyjnego w wyniku awarii w Czarnobylskiej Elektrowni Atomowej. Zawarto w niej także na odwrotnej stronie obszerną część opisową w pięciu językach (białoruskim, angielskim, niemieckim, polskim i francuskim). Ich dobór świadczy o tym, że miała ona zapoznać europejską opinię publiczną z rozmiarami i skutkami tej tragedii. Tekst zamieszczony w powyższych językach, aż w czterech przypadkach (wyjątek — język białoruski) oparty jest na literach alfabetu łacińskiego. Należy przypuszczać, że redaktorzy wydania pragnąc ułatwić korzystanie z mapy wszystkie nazwy geograficzne zapisali łąckinką. Ażeby nie wyróżniać któregoś z języków, jako że każdy z nich posiada swój własny system transliteracji graždanki, autorzy korzystali głównie z systemu Międzynarodowej Organizacji Normalizacyjnej (ISO)¹ oraz z niektórych poprawek do tego sposobu wprowadzonych w latach 70-tych przez odpowiednią komisję RWPG². Niedokładność systemu ISO polegała na tym, iż wszystkie litery graždanki bez względu na to, czy oznaczają jeden dźwięk, czy dwa dźwięki otrzymały swój odpowiednik jednoliterowy. Wprowadzone poprawki dotyczyły między innymi zmiany w zapisywaniu *e, ě, ю, я* z jednego znaku graficznego *e, ě, â, â* na dwa, tj. *je, jo, ju, ja* uwzględniając przy tym miejsce fonemu w słowie.

Podczas analizy sposobu transliterowania nazw toponimicznych, jaki wykorzystano do opracowania tej mapy, daje się zauważyć, że dokonano jednej istotnej zmiany w odniesieniu do przywołanych wyżej systemów. Dotyczy ona transliteracji białoruskiej cyryliczkiej litery *з*. W funkcji zamiennika przeznaczono jej, zamiast normatywnego *g* (odpowiedniego dla rosyjskiego systemu fonetycznego), znak graficzny spółgłoski szczelinowej, dźwięcznej, tylnojęzykowej, używany w tej funkcji w językach europejskich — *h*, np. czeskim, słowackim, górnołużyckim czy niemieckim, pomimo iż w normach ISO był już zajęty, gdyż zastępował on cyryliczkie *х* (spółgłoskę szczelinową, bezdźwięczną, tylnojęzykową). Aby nie naruszyć zbytnio norm międzynarodowych postanowiono cechą bezdźwięczności, która odróżnia te dwa dźwięki, oznaczyć poziomą kreską u dołu litery, por. *Гарадзішча* – (Haradzišča), *Грандзічы* – (Hrandzičy), *Гродна* – (Hrodna) oraz *Ахова* – (Aħova), *Мухавец* – (Muħaviec),

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 515.

² Ibidem.

Хатава – (Hatava), Ходараўцы – (Hodaraucy), Хомск – (Homsk), Хоцімск – (Hocimsk).

Każda transliteracja, nawet najdoskonalsza, prowadzić może do zafałszowania struktury fonetycznej nazwy. Większe odchylenia od formy pierwotnej powstają wtedy, gdy korzysta się nie z jednej, lecz z dwóch różnych zasad. Tu z norm RWPG zaczerpnięto (i to niedokładnie) zamianę *ю* i *я*, a z ISO zalecenia dotyczące *e*, *ě* i *э*.

Brak uwzględnienia miejsca i roli grafemów *ю* i *я* w słowie doprowadziło do pojawienia się nowej litery *j*, por.: Bradzjacin (Брадзятцін), Сіхавол'я (Сіхаволя), Dзjatlava (Дзятлава), Ljahaucy (Ляхаўцы), Ljušneva (Люшнева), Maljušyčy (Малюшычы), Orlja (Орля), Sjalec (Сялец), Sjaljavičy (Сялявічы). A zatem, czy literę tę wprowadzono do zasygnalizowania miękkości poprzedzającej spółgłoski (jak w alfabecie chorwackim, czy słoweńskim), czy jest to nowy niepotrzebny dźwięk? Jeżeli użyto ją do zmiękczenia, to dlaczego brak jej w toponimie Mikeleuščyna (Мікелеўшчына) po literach *k* i *l*, które w tej nazwie występują w roli spółgłosek miękkich? Jedyne dobrze spełniają swoją funkcję po spółgłoskach wargowych, po samogłoskach i na początku ojkonimu, por. Kamjaniec (Камянец), В'ярозаўка (Бярозаўка), Dzeгацнаja (Дзераўная), Ljasnaja (Лясная), Jurkevičy (Юркевічы), Jaseń' (Ясень).

Według zasad ISO trzy grafemy *e*, *ě*, *э* należy zamieniać na jedną i tę samą literę *e*, zróżnicowaną znakami diakrytycznymi: *e – e*, *ě – ě*, *э – è*, pomimo iż dwa wśród nich — *e* i *ě* na początku wyrazu i po samogłosce są znakami złożonymi z dwóch fonemów, a po spółgłosce wskazują na jej palatalność (podobnie jak w wyżej omówionych *я* i *ю*). Przemieszczenie zasad prowadzi do tego, że nazwa ze spółgłoską nagłosową *j* może być zapisana różnie, por. Jakšycy (Якшыцы), Jalovaja (Яловая), Janova (Янова), Juravičy (Юравічы), Elkauščyna (Елкаўшчына), Esmanaucy (Есманаўцы), El'sk (Ельск), Eudakimovičy (Еўдакімовічы), Nov. Ęlča (Нов. Ёлча). Różnie zapisywany jest także ten sam dźwięk pojawiający się między samogłoskami, por.: Kamennaja (Каменная), Svjataja Volja (Святая Воля), Niharèlae (Негарэлае), Vjal. Račuka (Вял. Раёўка).

W obu zasadach (RWPG i ISO) niezauważany pozostał problem wprowadzenia dodatkowego grafemu do oznaczenia przedniojęzykowo-zębowego *л*, wyróżniającego systemy fonetyczne języków wschodniosłowiańskich. Dlatego też w przetransliterowanych ojkonimach trudno jest od razu uchwycić, który dźwięk występuje w nazwie, czy przedniojęzykowo-zębowy (twardy), czy przedniojęzykowo-dziąsłowy (miękki), por.: Halavačy, Haluba, Kalety, Lapleuka, Lelikava, Lunna, Navaselki, Pryvalka, Saltaniški, Zabaloc', Źaludok.

Powyższe przykłady w transliteracji nazw miejscowych Białorusi świadczą o tym, iż sposoby przenoszenia do innego alfabetu jakie zostały wykorzystane do opracowania niniejszej mapy są niedoskonałe, przekłamują bowiem system języka białoruskiego. Do pozytywów zaś należy to, iż transliteracji poddano nazwy białoruskie, a nie ich rosyjski wariant.

Można więc zatem postawić pytanie. Jaki system byłby najdoskonalszy? Jak zapisać alfabetem łacińskim wyrazy białoruskie, nie kalecząc przy tym struktury fonetycznej? Odpowiedź przychodzi z całkiem innej strony. Otóż język białoruski (w odróżnieniu od dwóch pozostałych języków wschodniosłowiańskich, rosyjskiego i ukraińskiego, alfabety których oparte są także na cyrylicy), nie potrzebuje w tym celu transliteracji, ani transkrypcji uproszczonej. W historii swojego rozwoju język ten korzystał z kilku alfabetów, w tym z łacińskiego, dostosowując go do swoich potrzeb. Poczynając od końca XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim literami łacińskimi, równoległe z cyrylicą, drukowano np. wydania religijne, a od XVIII stulecia wykorzystywane były również przy pisaniu utworów dramatycznych. Wzrost użycia łacinki w życiu kulturalno-społecznym Białorusinów następuje w XIX i na początku XX wieku. Zdecydowaną większość tekstów białoruskich z lat 1800–1920 wydrukowano alfabetem łacinki białoruskiej. Używano ją także w wydawnictwach prasowych i kartograficznych. Jeszcze w roku 1971 opracowana została na uchodźstwie *Etnahrafičnaja karta Bielarusi* (autor J. Popko), która obecnie znajduje się w Muzeum Białoruskim w Leimen (Niemcy). Warto zatem skorzystać i z tego alfabetu, i z tych doświadczeń.

KAMUNIKA